

OSMANLI VE SOVYET BELGELERİYLE ERMENİ MEZÂLİMİ

سریہ لائبریری
نومبر

صورت

41 / 42 / 43

۱۰۰۰

11/11	11	80
-------	----	----

قفقاز جبهہ سے عثمانی اور روسی قوتوں کی فوجی
دوراندہ دھبہ محرمات جھڑپ

۱۷. سال ۱۳۹۹ - تا بحال تقدیر نامه دولتی اعلام شده است و این سال به تازگی
جایز دوم تقدیر نامه در کشور آمده و جایزه بی قولی نام سال است .
کریک نظم و کثرت تقدیر نامه درسی نامه ، و تقریرات ای نامه مقام سلطان در
دولتی کثرت ذات دولتی بیانه تقدیر نامه مجبور بودیم . (قرائات
عظیمه) قوتی تمهید - ۸ - سال ۱۳۹۸ - نور : ۱۳۹۸

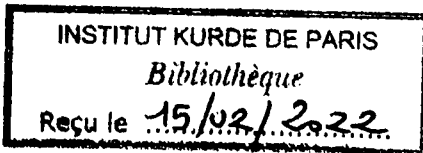
اور وہ یہ ۔

HALİL KEMAL TÜRKÖZÜ

Institut kurde de Paris

Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle ERMENİ MEZÂLİMİ

HALİL KEMAL TÜRKÖZÜ

Institut kurde de Paris

Yayınlayan : Türk Kùltürünü Arařtırma Enstitüsü

17. Sokak No. 38, Bahçelievler - ANKARA, Tel. : 13 41 35

Dizilip Basıldığı Yer : Ayyıldız Matbaası A. Ş., Tandoğan - ANKARA
1982.

Şehitlerimizin azîz hâtırasına...

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa No.

Ö N S Ö Z	XI - XII
G İ R İ Ş	1 - 29

I. BÖLÜM

ERZİNCAN - ERZURUM - BİTLİS - TRABZON - GİRESUN GÜMÜŞHANE - VE ÇEVRELERİNDEKİ ERMENİ MEZALİ- Mİ'NE AİT TÜRK VE RUS KOMUTANLIKLARI ARASINDA TEATİ EDİLEN RESMİ MEKTUPLAR	33 - 62
--	---------

- a. Osmanlı Kafkas Orduları Komutanı'nın Rus Kafkas
Orduları Başkomutanı General Przevalskiy'e Su-
şehir'nden gönderdiği 24 Aralık 1917 tarih ve
7312 numaralı mektup 34 - 36
- b. Osmanlı Kafkas Ordusu Grup Komutanlığı'ndan
Rus Kafkas Orduları Komutanı General Odişelid-
ze'ye Suşehir'nden gönderilen 16 Ocak 1918 tarih
ve 516 numaralı mektup 36
- c. Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Prze-
valskiy'den Osmanlı Grup Komutanı'na gelen 19
Aralık 1917 (1 Ocak 1918) tarih ve 56057 num-
aralı mektup 36 - 37

- d. General Odişelidze'den Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı'na gelen 10 Ocak 1918 tarih ve 132 numaralı telgraf 37 - 38
- e. Osmanlı Komutanı'nın General Odişelidze'ye gönderdiği mektup 38 - 39
- f. Osmanlı Komutanı'nın General Przevalskiy'e yazdığı cevabî mektup 39 - 40
- g. Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı tarafından General Przevalskiy ve General Odişelidze'ye Suşehri'nden yazılan 29 Ocak 1918 tarihli mektup 41 - 43
- h. Osmanlı Orduları Komutanlığı tarafından Rus Komutanı'na Suşehri'nden gönderilen 2 Şubat 1918 tarih ve 815 numaralı mektup 43 - 45
- i. Erzincan Askerî Komutanı Albay Morel'in Osmanlı Genel Karargâhı'na ulaştırılmak üzere Refahiye Mütâreke Komisyonu üyesi Yüzbaşı Tchaplîkin'e çektiği telefon mesajı 45 - 48
- î. Osmanlı Ordusu Kurmay Başkanı Ömer Lütfî tarafından Yüzbaşı Tchaplîkin'e Suşehri'nden 5 Şubat 1918 günü çekilen telefon mesajı 48 - 49
- j. Kelkit Mütâreke Komisyonu üyelerinin, Osmanlı birliklerinin Kelkit'i işgal etmeleri için Kelkit'ten 4 Şubat 1918 günü yaptıkları müracaat kararı 49 - 50
- k. Erzincan Katliâmı'nı yerinde incelemek üzere General Odişelidze'ye çekilen telgrafın 25 Ocak 1918 tarih ve 15147 numara ile gelen cevabı 50 - 51

- I. Osmanlı Ordusu Komutanlığı tarafından Kelkit'e müfreze gönderildiği hakkında Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze'ye Suşehri'nden çekilen 6 Şubat 1918 tarih ve 827 numaralı telgraf ve Odişelidze'den 21 Ocak 1918 (9 Şubat 1918) tarih ve 1519 numara ile gelen cevabi telgraf 51 - 52
- m. Erzincan, Bayburt, Trabzon içinde ve çevrelerindeki Ermeni Mezâlimi ile ilgili olarak Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze'ye Suşehri'nden 11 Şubat 1918 tarih ve 967 numara ile çekilen telgraf 53 - 55
- n. Osmanlı Kafkas Orduları Komutanı'nın Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Przevalskiy'e Ermeni Mezâlimi'nin devam ettiğini belirten mektubu; Odişelidze'ye 11 Şubat 1918 tarih ve 967 numara ile çekilen telgrafa 31 Ocak 1918 tarih ve 15195 numara ile alınan cevabi telgraf ve Erzurum II. Kale Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo Khlebof'un Ermeniler'in "Erzincan Katliâmı" ile ilgili ifadeleri 55 - 60
- o. General Odişelidze'nin 31 Ocak 1918 tarih ve 15195 numaralı telgrafına ek olarak alınan 1 Şubat 1918 tarih ve 15201 numaralı telgrafi 60 - 62

II. BÖLÜM

**MÜTÂREKE ZAMANINDAKİ ERMENİ MEZÂLİMİNE AIT
STATİOS OĞLU YAKO'NUN MEKTUBU VE ERZİNCAN
KATLIÂMI İLE İLGİLİ RAPORLAR 63 - 67**

a. Statios oğlu Yako'nun 26 Şubat 1918 tarihli mektubu	63 - 64
b. Erzincan Katliâmı ile ilgili raporlar	64 - 67

III. BÖLÜM

BAYBURT KATLIÂMI-MAMAHATUN, ERZURUM KÖY VE KASABALARINDA YAPILAN ERMENİ MEZÂLİMİ

69 - 75

a. Bayburt Katliâmı	69 - 73
b. Mamahatun, Erzurum köy ve kasabalarında yapılan Ermeni Mezâlîmi	73 - 75

IV. BÖLÜM

ERZURUM'DA VE MUŞ CİVARINDA YAPILAN ERMENİ MEZÂLİMİ

77 - 80

V. BÖLÜM

KARS İLİ VE ÖTESİNDE ERMENİ MEZÂLİMİ

81 - 90

a. I. Aksire Dairesi Müfettişi Haraşenko'nun Ahılkelek Mezâlîmi ile ilgili raporu	84 - 86
b. Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekov'un I. Türk Kolordusu Komutanlığı'na ulaştırılmak üzere Gümrü'deki Müstakil Ermeni Komisyonu Baş-	

kanlıđı'na yazdıđı 27 Haziran 1918 tarih ve 1008 numaralı raporu ve Ermeni Komisyonu'nun Nazar- bekov'un mektubuna ek olarak koyduđu 1 Temmuz 1918 tarihli rapor	86 - 90
---	---------

B İ B L İ Y O G R A F Y A	91 - 98
--	----------------

İ N D E K S	99 - 115
--------------------------	-----------------

R E S İ M L E R	
------------------------------	--

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

Ö N S Ö Z

Belgelerden meydana gelen bu kitap, ilk olarak 1918 yılında "İslâm Ahâlinin Dûcâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Malûmât" adıyla Arap harfleriyle Osmanlıca olarak basılmıştır. Ancak birinci baskısının Ermeniler tarafından para ile piyasadan ve kütüphanelerden toplattırılması üzerine, Osmanlı Genelkurmayı'nda görevli İsmet (İnönü) Bey, 1919 Şubat'ında İstanbul'a gelen Kâzım Karabekir Paşa'nın tavsiyeleriyle kitabın ikinci baskısını (69 resimli) yaptırtmıştır. Aynı yıl, 1919'da anılan kitabın Fransızca tercümesi "Documents Relatifs Aux Atrocités commises par les Arméniens Sur la Population Musulmane" adıyla 73 sayfa (69 resim) halinde "Milli Kongre" yayınları arasında İstanbul'da bastırılmıştır.

"Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi" adıyla yayına hazırlamış olduğumuz bu kitap, 1917 ve 1918 yıllarında, Birinci Dünya Savaşı esnasında Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu ile Kafkasya'da masum Müslüman halka, Türkler'e karşı yapılan Ermeni Mezâlimi'ni, katliâmları hazırlayan failleri, tahrikçileri ve etkin güçleri belgelerle ortaya koymakta ve dış güçler tarafından istismar edilen Ermeniler'in, yaşadıkları çeşitli ülkelerde her yıl 24 Nisan'da "sözde Ermeni Katliâmı" adına yürüttükleri menfi propagandanın iddia edildiği gibi bir ihtifâl (anma töreni) merasimi veya tarziye mi, yoksa gerçekleri örtme yaygarası mı olduğuna cevap teşkil etmektedir. İbretle okunması gereken bu belgeler, adaletin gerçekleşeceğine inanmış bir milletin, Türk Milleti'nin feryadıdır.

Bazı yazarlar tarafından kullanılan bu belgeler kitabının Fransızca baskısının tam tercümesi, Emekli Tümgeneral Ahmet Hulki SARAL'ın "Ermeni Meselesi" adlı kitabına alınmıştır (s. 447 - 478). Ancak, yaptığımız incelemede, Arap harfleri ile basılan nüshalar arasında

olduđu gibi Fransızca tercümesinin de bazı kısımlarının birbirini tutmadığı, yanlış aktarmalar ve okunuşların bulunduđu görölmüştür. Bu sebeple, tarafımızdan her üç nüsha karşılaştırılarak ortak bir metin verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, "Askerî Tarih Belgeleri Dergisi"nin 81. sayısında yer alan bazı belgelerin de orijinalleri incelenerek baskı hataları düzeltilmiş ve genç kuşakların anlayabileceği bir dille metne tamamen sadık kalınarak sadeleştirme yoluna gidilmiştir. Genel başlıklar altında ayrılan bölümler ve yürütölen not numaraları ile düzensiz olarak basılan kitabın anlaşılır hale gelmesi sağlanmış, notlarda ve "GİRİŞ" in kaleme alınmasında faydalanılan eserler ile geniş bir in-deks de kitabın sonuna ilâve edilmiştir.

Bu kitabın hazırlanması sırasında, çalışmalarımı teşvik öden sayın İ. Ahmet KÜÇÜKSULU ve sayın Şükrü K. SEFEROĞLU'na şükranlarımı sunmayı görev sayarım.

18 Ağustos 1982
Ankara

Halil Kemal TÜRKÖZÜ

G İ R İ Ş

"Ermeni Meselesi", aslında Ermeniler'in değil, menfaatları Türk toprakları üzerinde çatışan büyük devletlerin, Çarlık Rusyası ile İngiltere'nin meselesi olarak siyasî bir hüviyet ile ortaya çıkarılmıştır. 1877-1878 Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Ayastefenos Antlaşması'nın 16. maddesi (1) ve Berlin Muahedesi'nin 61. maddesi (2) Ermeniler lehine yapılacak ıslahatlarla ilgilidir (3). Rusya ve İngiltere'nin gayretleri ile antlaşmalara sıkıştırılan bu maddeler ile daha önce siyasî alanda görülmemeyen bir sun'î mesele yaratılmıştır. Ermeniler Türk yönetiminde asırlarca yaşamış, hiç bir hoşnutsuzluk hallerine rastlanılmamıştır. Bu da, dış güçlerin müdahalelerinin geniş çapta etkilediği uyuşmazlığın sun'î olarak çıkarıldığını göstermektedir.

Konuyu iyi anlayabilmek için Ermenistan adı ve Ermeniler'in menşei ile başlangıcından Türkiye'nin Millî Mücadele yıllarına (1919-1922) kadar olan uzun süredeki Türk-Ermeni ilişkilerine değinmek faydalı olacaktır.

Arménia adı, tarihte ilk defa, M. Ö. 518 tarihinden kalma Behişün yazıtında geçmektedir. Pers Kralı I. Darius anılan yazıtında, Er-

-
- (1) Marcel Léart, La Question Arménienne à la lumière des documents, Paris, Augustin Challamel, 1913, s. 27; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri, Cilt: I, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, Ankara 1953, s. 395.
 - (2) Marcel Léart, a. g. e., s. 31; Nihat Erim, a. g. e., s. 423.
 - (3) Van ve Bitlis'te Rus Başkonsolosluğu yapmış olan General Mayewski: "1895 ve 1896 yıllarında Ermeni Komiteleri tarafından ekilen fesat tohumu, bu havali halkı arasında öyle bir adem-i itimat hissi yarattı ki, hiçbir ıslahat buralarda payidar olamazdı," demektedir. Bkn. Sadı Koças, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara 1967, s. 77; Krs., General Mayewski, Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği, İstanbul 1330, s. 123 ve Général Mayéwski, Les Massacres d'Arménie, 1916, s. 11.

gani-Elâzığ kesiminde ayaklanan bir kavim diye, "Armina ve Arminia" dan bahsetmektedir (4). M. Ö. 188 tarihinde kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Âramîce "Yüksek/Yukarı Ülke" demek olan Arménia adı, Muş ve Ahlât bölgeleri için kullanılan **coğrafi bir terimdi**. Bu ad, sonraları Romalılar tarafından orta ve yukarı Murat suyu ile Kûr ve Aras nehirleri boyları için de kullanılmış, bilâhare bu ifade Avrupalılar tarafından benimsenmiştir.

Kendilerine "Haik" diyen ve "Hayk" adlı bir atadan türedikleri efsanesini yaşatan ve Türkler'le bütün yabancıların "Ermeni" dedikleri kavimle Arménia ülkesi adının bir alâkası yoktur (5). Selçuklu Türkleri'nin ilk Anadolu fütuhâtı ve Selçuklu-Bizans münasebetleri hakkında "Byzance et les Turcs Seljoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081, Nancy 1913" adlı mühim bir eser yazmış olan Ermeni sempatzanı Nancy Üniversitesi tarih profesörlerinden Jean Laurent de, 1920 yılında Ermeniler'in Paris'te çıkarmaya başladıkları ve çıkarıcılarının Fransız halkının "desteklemesini" istedikleri "Revue des Etudes Arméniennes (Ermeni Etütleri Dergisi)"nde Ermenistan ile ilgili olarak : "... Gerçekten, yazılı tarihin başlangıcından beri Arménia adı verilen bir bölge vardır... Fakat, asırlardan beri bu şekilde sınırlanan ülke **bir devlet değil, bir coğrafya terimidir**. Şüphesiz Ermeniler'in, bu bölgede yaşadıkları olmuştur.. Fakat bu bölgeye, sırf Arménia adını taşıdığı için, ne Ermeniler'in mukadderatı, ne de Ermenistan Devleti adını taşıyan **bir devletin varlığı kesinlikle bağlanamaz.**" (6) demektedir.

(4) İnyetullah Cemal Özkaya, Le Peuple Arménien et Les Tentatives de Reduire Le Peuple Turc en Servitude, İstanbul 1971, s. 10; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Armenya/Yukarı - Eller"de 2700 Yıllık Türk Varlığı," Ermeniler'in Rus İstilasına Alet Olması ve Mezâlimi," Atatürk Üniversitesi Kuruluşu'nun XX. Yıl Armağanı, Ankara 1978, AÜY, Cilt : II., No. 4, s. 48.

(5) Kafkas dilleri ve hususiyle eski Ermenice ve eski Gürcüce uzmanı Sovyet dilbilimcisi Profesör N. Marr (1864 - 1934)'ın, "çok doğru bir mütalaa olarak" dediği gibi : "Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar, Ermeniler'in millî bir isimleri yoktu." Bkn., Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, s. 97.

(6) Revue des Etudes Arméniennes, tome I., fascicule I., Paris 1920, s. 2, zikreden Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919 - 1922, Ankara 1975, s. 87.

Ermeniler ne Arménia coğrafya adını ne de yabancıların kendilerine verdikleri Armen/Ermeni ismini hiç bir zaman benimseyip kullanmamışlar ve memleketlerine "Hayastan (Hay-istan = Ermeni Ülkesi)" adını vermişlerdir (7). Karabağ-Zangezur'u Ermenileri'nden olan Profesör N. Adontz, Asya tarihi üzerine araştırma ve incelemeleriyle tanınan Fransız şarkiyatçısı R. Grousset ve İngiliz tarihçisi C. A. Burney de, Ermeniler hakkında ilk defa bir tarih yazan ve tarihi, son zamanlara kadar bütün Ermeni tarihleri için esas tutulan Horen'li Movses'den beri (VII. yüzyıl) Ermenice metinlerde geçen Hayastan adı ile Hitit metinlerinde geçen Hayasa'yı birleştirmekte ve Hayasalılar'ı Ermeniler'in ataları olarak göstermektedirler (8).

Ermeniler eski çağlarda yaşadıkları memleketi (Asıl Ermenistan) adıyla iki kısma ayırıyorlardı: Mez-Haik (Büyük Ermenistan) ve Pokr-Haik (Küçük Ermenistan). Büyük Ermenistan 15 vilâyete bölünmüştü (9). Küçük Ermenistan ise 3 vilâyete ayrılmıştı. Asıl Ermenistan'ın yıkılmasından sonra teşekkül eden ve Ermenilikle ilgilenen ilim adamlarının Küçük Ermenistan veya Kilikya Ermeni Kırallığı adıyla belirttikleri prensliğin toprakları Kilikya da, sahil ve dağlık Kilikya olmak üzere iki kısımdı (10). Bizanslılar ve Araplar da ele geçirdikleri Arménia bölgelerini birbirinden tamamen farklı olarak 4'e ayırmışlardı (11). Sınırları esneklik gösteren ve yüzyıllar boyunca birçok

-
- (7) M. Streck, "Ermeniye," Isl. Ans., 33. cüz, II. Baskı, İstanbul 1964, s. 322 b; Esat Uras, a.g.e., s. 101-106.
- (8) Bkn., N. Adontz, *Histoire d'Arménie: Les Origines (du Xe au VIe s. av. J.C.)*, Paris 1946, s. 27-34; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie, des origines à 1071*, II. Baskı, Paris 1973, s. 42; C. A. Burney - D. M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London 1971, s. 179.
- (9) J. Laurent, *L' Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, II. Baskı, Lisbonne 1980, s. 41-44; Esat Uras, a.g.e., s. 18-21.
- (10) Kilikya Ermeni Kırallığı ve Türk-Ermeni ilişkileri hkn., bkn., Erdal İter, *İçel'de Ermeni Faaliyetleri*, Ankara 1974, s. 19-89.
- (11) Daha fazla bilgi için bkn., J. Laurent, a.g.e., s. 40, 44-45; R. Grousset, a.g.e. s. 239; M. Streck, "Ermeniye," Isl. Ans., s. 322-323; Esat Uras, a.g.e., s. 16-21; H. Kemal Türköz, "Ermeni Yurdu Hikâyesi ve Ermeni İddialarının Çürüklüğü," *Türk Kültürü*, Sayı: 223-224, Ankara 1981, s. 66-75.

devletlerin işgal ve istilâsına uğramış bir "geçit ve çarpışma sahası" olan bu bölgelerde hiç bir zaman devamlı, mütecanis ve millî bir Ermenistan varlığı (devleti) mevcut olmamıştır. Küçük küçük kırıallıklar, çok zaman civardaki büyük devletlere tâbi olarak, muayyen bölgelere hükmetmişlerdir. Ermeniler için vatan, prenslikleri olmuştur

Ermeniler'in menşei ve Ermeni tarihinin başlangıcı da kesin bir karara bağlanamamış, muhtelif rivâyet ve mitolojik birtakım hikâyelerden ibaret kalmıştır. Ermeni tarihini yazanların büyük bir kısmı ruhanîler olmak sebebiyle, Ermeniler'in menşeleri hakkındaki görüşlerin ilmi hiç bir değeri yoktur (12). Ermeni tarihçileri, menşelerini Hazret-i Nuh'un oğlu Yafes'e bağlarlar. Ermeni tarihini, Babil Kulesi'nin yıkılışı ile başlatarak ilk atalarının, Hazret-i Nuh'un torununun torunu olan "Hayk" adında efsanevî bir şahsiyet olduğunu kabul ve iddia ederler.

Günümüzde de, Ermeniler'in menşeleri hakkında muhtelif ve birbirini tutmaz fikirlerin münakaşası yapılmaktadır. İleri sürülen tezlere göre :

1 — Ermeniler, Babil'den gelen Hayk ile Balkanlar'dan gelen Armenler'in birleşmesinden çıkmışlardır.

2 — Hititler'in torunlarıdır (13).

3 — Hayasalılar'dandır (14).

(12) Fransız arkeologu Jacques de Morgan : "Hepsi papas olan bu memleket (yâni Ermenistan) müverrihlerinin, milletlerinin aslını Kitâb-ı Mukaddes an'anelerine bağlamak için ne kadar uğraşmış, Hayk neslini bunlara yaklaştırmak maksadıyla eski rivâyet ve an'aneleri ne kadar tahrif etmiş olduklarını görüyoruz. Bu hareket, yalnız tarihî vak'alar hakkında değil, hükümdar aileleri için de böyledir." demektedir. Bkn., J. de Morgan, *Histoire de Peuple Arménian*, Paris 1919, s. 128, zikreden Esat Uras, a.g.e., s. 12.

(13) Henri V. Vallois, "Garbî Asya'nın İnklar Tarihi," II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 463.

(14) Bkn., not 8.

4 — Urartular'ın torunlarıdır (15).

5 — Frigyalılar'la Balkanlar'dan Anadolu'ya gelmişlerdir (16).

Ermeniler'in Türk olabileceklerini ileri süren yazarlar da vardır (17).

Bilindiği gibi, Anadolu toprakları üzerinde en mühim rolü Türkler oynamışlardır. Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilerek Türk yurdu haline gelmesi, Avrupalılar'a her zaman, kavranamayacak, kabul edilemeyecek ve biraz da hazmedilemeyecek bir durum olarak gözükmüştür (18). Selçuklular'dan önceki devirlerde acaba Anadolu'da Türk unsuru var mıydı? Yapılan araştırmalar, Oğuzlar'dan çok önce-leri esaslı Türk unsurları olan Kimmerler (19)'in, Sakalar (İskitler) (20)'in, İdil (Volga) Bulgarları (21)'nin, Hunlar (22)'in, Sabirler

-
- (15) J. Sandaljian, *Histoire Documentaire de l'Arménie des Ages du Paganisme*, I. cilt, Roma 1917, s. 45-92, 306, 317, 342, 372-384, zikreden M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I. cilt, İstanbul 1953, s. 67 not 6; Sovyetler Birliği'nde "Büyük Ermeni Lügati"ni nesreden Ermeni dili uzmanı Acaryan (bkn., Esat Uras, a.g.e., s. 95-96) ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim görevlisi Prof. Dr. Afif Erzen, "Eastern Anatolia and Urartians, İstanbul 1979" adlı eserinde Ermeniler'in Urartular ile kat'i surette bağlarının bulunmadığını ve Urartu uygarlığına sahip çıkma girişimlerinin ilmi mesnedden ne derece yoksun olduğunu ortaya koymuşlardır.
- (16) J. De Morgan, *Essai Sur Les Nationalités*, Paris 1917, s. 52-55; N. Adontz, a.g.e., s. 179, 206; R. Grousset, a.g.e., s. 61, 66-69; Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark - II. Bölüm*, Romalılar zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları, Ankara 1951, s. 561; Son yarım yüzyılda Anadolu'nun ırkî durumunu inceleyen antropologlar da Ermeniler'i, doğuş yeri Balkanlar olan Dinarik ırkın doğudaki bir değişkesi olarak dikkate almaktadırlar. Bkn., Metin Özbek, *İnsan ve Irk*, İstanbul 1979, s. 155.
- (17) M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952, s. 15-57; Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Ankara 1968, s. 137-143.
- (18) Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, New York 1968, *Türkçesi*: Yıldız Moran, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 79.
- (19) Kimmerler'in Proto-Türkler oldukları hakkında M. Taner Tarhan'ın şu mühim tebliğine bkn., "Eskiçağda Kimmerler Problemi," VIII. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, Ankara 1979, s. 355-369.
- (20) Bugün ileri bir safhada olan "Saka/İskit Araştırmaları", Sakalar'ın, bir takım meselelere ve karşı tezlere rağmen, menşelerini Orta Asya'ya bağlamakta ve bunların Türk asıllı olduklarını kat'iyyetle ortaya koymaktadır. Bkn., A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I. Cilt, II. Baskı, İstanbul 1970, s. 33-36, 405-409; Romen tarihçisi Mihail Guboğlu, Sa-

(23)'in, Hazarlar (24)'in Doğu Anadolu'yu iskân ettiklerini, yine Kars ve Van taraflarında görülen Bulgar kütelleri ile Peçenek (25) kıt'alarının bu topraklara gelerek bölgeyi bir Türk yurdu haline getirdiklerini göstermektedir.

Hususiyle, Yunan (Grek) ve Ermeni tarihçileri tarafından kasıtlı olarak ileri sürülen tezler, Türkler'in 1071 tarihinden sonra Anadolu'ya

kalar (İskitler)'in Türklüğü hakkında şunları söylemektedir: "Proto-Türkler tarihte Scytis ya da İskit adı ile tanınmışlardır. İskitler'in çok karışık menşei hakkında da bazı etüdler yazılmıştır, ama ilmi temelleri çok zayıftır, çünkü ancak Grek-İskit ve Grek-Helen efsanelerine dayanır... Âcizane fikrimce doğu Avrupa'ya Milâddan önce bin yılından başlayarak göçmüş İskitler'in damarlarında en eski Türk ya da Proto-Türk kanı vardır... İskitler'in yediğine komas, içtiğine kısarak sütünden hazırlanmış kımız denilirdi. Bu çeşit bir içki şimdiye kadar gerek Orta Asya'da gerek Moğolistan'da kullanılır. San'atları hakkında eski Grek yazarı Anakreon (Sinçiler çok iyi okçulardı...) diye yazar." Mihail Guboglu, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında," VIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, Ankara 1981, s. 753; Sakalar ile ilgili son araştırmalar ve göçleri hkn., bkn., Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I., Ankara 1981, s. 182-186, 194-198, 461-464, 478-482.

- (21) İdil (Volga) Bulgarları'nın Doğu Anadolu'ya gelişleri hkn., bkn., A. Zeki Velidi Togan, a.g.e., s. 168-169; İdil (Volga) Bulgarları'nın Türklüğü ve faaliyetleri hkn., bkn., Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 108-118.
- (22) Çin kaynaklarında Hiung-nu adıyla geçen Hunlar, M.S. 363-373 yılları arasında Kafkaslar'ı aşarak Doğu Anadolu'ya girmişler ve Urfa'ya kadar uzanan bölgeyi istilâ etmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkn., Gyula Németh, Atilla ve Hunları, Tercüme eden: Şerif Bastav, İstanbul 1962, s. 60; Artvin, Erzincan, Muş, Bingöl ve Elâziğ'da Hun ve Hunlar adlı köylerin bulunması, Doğu Anadolu'nun Selçuklular'dan çok önce Türkleştiğini göstermektedir.
- (23) Sabir Türkleri hakkında etraflıca bir araştırma Şerif Bastav tarafından yapılmıştır. Bkn., "Sabir Türkleri," Belleten, Cilt V., Sayı: 17-18, Ankara 1941, s. 53-99.
- (24) Hazarlar'ın Türklüğü ve Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında şu eserlere bakılabilir: Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1962, s. 223-237; Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 30-43; İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Hazırlayan: Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 76-80; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, Çeviren: Belkıs Çorakçı, II. Baskı, İstanbul 1977.
- (25) Peçenek ve Peçenek kıt'alarının Anadolu topraklarına yerleştirilmeleri hkn., bkn., A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 171-172.

geldikleri yolundadır. Halbuki Türkler'in Anadolu'yu 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra kesif göçlerle gelerek yurt olarak tutmaları hususu Müslüman Türkler'e, Selçuklular (Oğuzlar)a münhasırdır. Prof. Dr. Afif Erzen'in not 15'de anılan eseriyle ilgili olarak "Armenia" dergisinin 46 sayılı (Temmuz-Ağustos 1979) nüshasında çıkan "Eski Tarih Konusundaki Türk Bilimsel Araştırmaları" başlıklı yazıda, "Çok şükür ki, tarihte Ermeniler'in, Türkler'den çok önce bu topraklar üzerinde olduklarını biliyoruz." (s. 30) denmektedir. Bu ifade, Ermeniler'in tarihlerini iyi bilmediklerini göstermesi bakımından dikkate değer (26).

Selçuklular, Tuğrul Bey'in müsaadesiyle, kardeşi Çağrı (Çakır) Bey idaresinde, 1018 yılında, Anadolu kapılarına, Azerbaycan'a geldiklerinde orada kendilerinden önce gelmiş bazı Türkmen gruplarına rastlamışlar, onlarla birlikte Anadolu hudutlarını geçerek küçük bir Ermeni prensliği olan Vaspurakan'a yani Van gölü havzasına girmişlerdi (27). X. yüzyılda müdafaaya geçmiş ve iç buhranlarla sarsıl-

(26) Türkler hakkındaki menfi propaganda, gerek Ermeni ve Rum, gerekse Ermeni ve Rum sempatisi bazı yazarlar tarafından eskiden beri yapılagelmektedir. Şüphesiz bu noktada onları Hristiyanlık birleştirmektedir (Krş., not 18). Onların ortaya attıkları siyasi mahiyetteki propaganda fantazileri (tez değil) artık bugün ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu çeşit ileri sürülen tarihi görüşler, Türk ve tarafsız yabancı ilim adamları tarafından çürütülmüştür. Bu yolda yazılan eski ve yeni iki mühim eser: M. Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar," Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. I., İstanbul 1931, s. 165 - 313; Bu monoğrafi kitap haline de getirilmiştir: M. Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Yayınlayan: Orhan F. Köprülü, İstanbul 1981; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2 vol., London: Cambridge University Press, 1976 - 1977; Ayrıca, "Ermeniler ve Doğu Anadolu'daki Kiliselerin Milliyeti" ve "Rum İddiaları" konusunda bk., Hilmi Göktürk, Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü, Erzurum 1974, s. 23 - 43, 44 - 51; Ermeniler ve Rumlar'ın, Türkiye'ye karşı işbirliği ve Fransa ile İngiltere'nin bu konudaki yardımları hakkında da şu eserlere bakılabilir: Dimitri Kitsikis, Propagande et Pressions en Politique International: La Grèce et ses Revendications à la Conférence de la Paix, 1919 - 1920; Türkçesi: Yunan Propagandası, Çeviren: Hakkı Devrim, II. Baskı, İstanbul 1974; Yahya Akyüz, a.g.e.

(27) Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Türkçeye çeviren: Hrnt D. Andreasyan, Ankara 1962, s. 48.

miş bulunan İslâm dünyası, Selçuklular sayesinde yeni bir kudret kazanarak taze bir iman ve kan ile güçlenerek taarruza geçmiş, İslâmın ezeli düşmanı ve rakibi olan Bizans ile hesaplaşma zamanı da gelmişti. İşte Anadolu'nun fethi bu zaruretler ile ve ilk Büyük Selçuklu Sultanları Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'ın takip ettikleri devlet siyaseti ve ilk İslâm halifelerinden kendilerine miras kalan Anadolu'nun fethi gibi an'anevî bir İslâm siyasetinin tecellisi olarak gerçekleşecekti (28).

Şu mühim noktayı belirtmek gerekir ki, yazılan veya yazdırılan propaganda mahiyetindeki Ermeni tarihlerinde ileri sürülen iddiaların aksine (29), Selçuklu Türkleri, Doğu Anadolu'yu Ermeniler'den değil, Bizanslılar'dan fethetmişler, kendilerini de katliama ve sürgüne tabi tutanlar Bizanslılar olmuştur. Daha 1064 tarihinde Ermeniler'in Kars Bagratlı Kralı Gagik-Abbas (Abas), krallığını Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas'a devretmiş ve karşılığında Kapadokya (Kayseri-Niğde bölgesi)da Zamantı şehrini almıştı. Vaspurakan kralı Senerkim 1021 tarihinde ve Anı Kralı II. Gagik-Haçik de 1045 yılında topraklarını İmparator Konstantin Monamak'a hediye etmişlerdi (30).

XII. yüzyılda yaşamış olan ve en büyük Ermeni müverrihi sayılan Urfalı Mateos (Matthieu d'Edesse), Vekayi-nâme'sinde Ermenistan'ın Bizans'a devredilmesinden yakınlıkla şöyle bahsetmektedir: "İşte Ermeni milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kâmilan kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkanan bir kan deryası haline geldi... Ermeni milletinın Grek milletinın yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni milletinın kumandanlarını kendi ev ve eyâletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdi... Ermenistan, Grekler'in elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalılar'ın bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular... Fakat onlar

(28) Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1963, s. 243.

(29) Msl., bkn., Yves Terson, Les Arméniens : Histoire d'un génocide (Ermeniler : Bir Soykırımının Tarihi), Paris 1977.

(30) Urfalı Mateos, a.g.e., s. 122; R. Grousset, a.g.e., s. 615-617.

(Bizanslılar), bundan sonra da.. Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraş-tilar ve Allah'ın Kilisesinin içinde kargaşalık çıkardılar... Onlar bu gayretleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler." (31)

Stuttgard Üniversitesi profesörlerinden W. Heyd de, "Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age, Paris 1936" adlı eserinde (32), "... İlk Haçlıların Asya'ya gelmelerinden az önceki bir dönemde, Fırat'ın yukarı kısmıyla sulanan ülkelerde Rum ırkının gittikçe artmakta olan üstünlüğü ile tehdit olunan birçok Ermeniler, milliyetlerini yitirmemek için oradan göçmüşlerdi." demektedir.

Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması için ileri sürülen tarihî ve coğrafi delilleri çürütmüş olan ve Ermeniler'in milliyetler prensibine de dayanamayacaklarını belirten J. Laurent, 1920 tarihinde "Ermeni Etütleri Dergisi"nde çıkan "Ermeni Meselesinin Ortaçağ'daki Menşeleri" adlı incelemesinde: "Bizans, Ermenistan'ı ele geçirince ülkeden halkını çıkarmış, Ermeniler'in Batıya doğru göçlerini teşvik ve çabuklaştırmıştır. Aslında göç daha önceden başlamıştı: Asırlardır Ermeniler, Rum İmparatorluğu'na kitle halinde göçüyorlardı. Çünkü, Ermeniler, mizaç itibarıyla, diyar diyar dolaşmak hevesi taşımaktaydılar... Ermeni maceracıları, kendilerine bol para veren ve servet sağlayan devletin hizmetine girerlerdi. Bu devlet, onların istedikleri gibi soygun yapmaları ve katliâma girişmelerine izin verdiği sürece sadakatlerine güvenebilirdi. Hristiyan oldukları için, herhangi bir hayır işleyerek, katliâm ve soygunlarını (Tanrı'ya) affettirirler, vicdanları rahata kavuşurdu." demekte ve Ermeniler'in yurtlarını terketmesinin bir sebebinin de bütün mirasın en büyük çocuğa geçmesini öngören hukuk düzeni (droit d'ainesse) olduğunu belirtmekte ve bu yüzden Ermeniler'in servete kavuşmak için, kitle halinde başka ülkelere gittiklerini, böylece dünyanın her tarafına dağıldıklarını ifade

(31) Urfalı Mateos, a.g.e., s. 122, 111 - 112.

(32) Bkn., Türkçe Tercümesi: Enver Ziya Karal, Yakın - Doğu Ticaret Tarihi, Ankara 1975, s. 407.

etmektedir (33). İşte bugün Ermeniler'in çeşitli ülkelerde bulunmalarının sebebi, eski çağlarda başlayan bu kitle halindeki göçlerdir. Öyle ise tarihçinin, "Ermenistan Nerededir?" diye bir soru sormaya hakkı vardır.

Mateos'un dediği gibi, Türkler Anadolu'yu Bizans'tan aldıktan sonra Ermeniler gerçekten kurtulmuşlardı. Türkler'in, İslâmın gereği dinî mûsamahalarındandır ki, Ermeniler dinlerini koruyabilmişlerdir. Bu sebeple onlar, Türkler'in Anadolu fethinde Müslümanlar'a yardım etmişler ve 1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunu terkeden ilk kuvvet olmuşlardı. İşte bundan dolayıdır ki, o devir Hristiyan yazarları, Ermeniler'i Hristiyanlığa ihânetle itham etmişlerdir. Ermeniler, Malazgirt Zaferi'nden sonra da Türk idaresi, adâleti ve inanç hürriyetinden yeterince istifade etmişlerdir (34). Bugün İstanbul'da Gregor-yen-Ermeni Patrikhânesi ile bir Ermeni cemâatinin varlığı da bunu göstermektedir.

Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'nda mühim bir rol oynamışlar, devlet yönetiminde ve diplomasi alanında en yüksek mevkilere ulaşmışlar, hatta imparator dahi çıkarmışlardır (35). Ancak ona devamlı olarak ihanet etmişler, imparatorun sadık teb'ası olamamışlardır. Bu sebeple, Ermeniler'in kendilerini "Bizans'ın varisi" (36) ilân etmeleri

(33) J. Laurent, "Les origines médiévales de la Question Arménienne," *Revue des Etudes Arméniennes*, tome I., fascicule I., Paris 1920, s. 37-46, zikreden Yahya Akyüz, a.g.e., s. 88.

(34) Türk hükümdarlarının Ermeniler'e iyi davrandıklarını belirten Ermeni müverrihlerinin sözleri dikkate değer. Urfalı Mateos, Selçuklu Sultanı Melikşah hakkında: "Melikşah, hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar oldu. O, bütün ülkeleri fethetti ve Ermenistan'ı sulh ve asayişe kavuşturdu." demektedir (Urfalı Mateos, a.g.e., s. 146). Türkiye Ermenileri Patriği Şinork Kalustyan da: "Türkler'in asırlar boyu Ermeniler'in dinî ve kültürel gelişmesini sağladığını" ifade etmektedir. Bkn., *Türk Ermenileri'nden Gerçekler*, İstanbul 1980, Jamanak yayını, Türkçe bölümü, s. 28.

(35) Bkn., M. V. Levçenko, *Bizans; Türkçesi: Erdoğan Berktaş*, İstanbul 1979, s. 233; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Münih 1963; Türkçesi: Fikret Işıltan, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1981, s. 134.

(36) Hrant Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie (depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne)*, Paris 1964, s. 180-192.

de anlamsızdır. Bizans'ın varisi olmaktan uzak olan Ermeniler, Doğu Hristiyan İmparatorluğu içinde sindirilememiş, hatta yıkıcı bile olan bir yabancı unsur olarak kalmışlardır. Yunan iddiaları da aynı paralededir. Yunan hayallerinin müşahhas bir görünüşü olan Megalo İdea (Büyük Ülkü)da da "Bizans'ın varisi" olmak anlayışı görülür (37). İstanbul'un Türkler tarafından kuşatılması esnasında Rum halkının kaçtığı, şehri, ticareti ellerinde bulunduran Lâtinler'in müdafaa ettikleri bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldıktan (29 Mayıs 1453) sonra kendisini Roma İmparatorluğu'nun yegâne meşru vârisi saymıştı. Yunanlı Georgios Trapezuntios (1395-1484)de, Fatih'e şöyle hitap ediyordu: "Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparator dur ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur." (38) Böylece, Fatih Sultan Mehmet'in fetihten önce, Edirne sarayında topladığı yüksek bir mecliste verdiği tarihî ve uzun bir nutukta söylediği gibi (39), Türkler tarihî vazifelerini yerine getirip, atalarına hayırlı halef olduklarını meydana koyarak, daha o tarihlerde, Bizans'ın vârisi olmayı hakedeceklerdi.

Ermeniler Bizans'taki rollerini Osmanlı İmparatorluğu'nda da muhafaza etmişlerdir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Bursa'daki Ermeni Başpapazı Ovakim'i 1461 yılında İstanbul'a yerleştirerek bir fermanla (40), bütün Ermeniler'in Patriği yapmış, böy-

-
- (37) J. C. Voyatzidis, "Megalo İdea"yı, "Bizans-Yunan İmparatorluğu'nun diriltilmesi, Küçük Asya'nın Elenleştirilmesi, Balkanlar ve Anadolu'da Türk hâkimiyetine son verilmesi" şeklinde tarif etmektedir. Bkn., J. C. Voyatzidis, "La Grande idee", L'Hellenisme Contemporain, series 2, Cilt 7, s. 279-297, zikreden Ahmet Bekir Terek, "Yunan hedefleri ve Stratejisi karşısında Gerçekler ve Türkiye," BTDD, Sayı: 29, İstanbul 1970, s. 16-17.
- (38) Franz Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Munich 1953, s. 226, zikreden Halil İnalcık, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, London and New York, 1973, s. 56-57.
- (39) Fatih'in bu nutku için bkn., Kritovulos, Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i sâni, Karolidi tercümesi, İstanbul 1328, s. 24-37.
- (40) Rum Patriği'ne verilen fermanla hemen hemen aynı olan anılan fermanın halen Kumkapı Ermeni Patrikhânesi'nde muhafaza edildiği ifade edilmektedir.

lece Ermeniler'e hürriyet sağlayan idarî ve dinî imtiyazlar vermiştir (41). Aslında Ermeniler'in, Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade eden ilk Osmanlı Padişahı Orhan (1326-1362) olmuştur. 1326 tarihinde Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey, Kütahya'daki ilk Ermeni ruhanî merkezini de buraya naklettirmiştir. Mezhep yönünden birlik göstermemeleri sebebiyle, millî harşlarını koruyamamış, Türkleşmiş, hattâ dil olarak bile Türkçe'yi benimsemiş bir topluluk olan Ermeniler (42), XIX. yüzyıl başlarında "Millet-i Sâdika" adıyla adlandırılıyorlardı. 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, genel müfettişlik, elçilik, hatta bakanlık mevkilerine bile getirilmeye başlanmışlardı (43).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir tebeası olan Ermeniler'in birden asî bir duruma gelmeleri ve belli bir dönem içerisinde bu durumlarını ısrarla sürdürmeleri tarihçiyi ve siyaset adamlarını düşündürmelidir. Çünkü Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer toplumları ayaklandırdığı sırada milletlerarası münasebetler yönünden bir Ermeni meselesi mevcut değildi. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Polonyalı seyyah Mikoşa (44), Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler'in durumlarını şöyle tasvir ediyordu: "Ermeniler'e, Türkler tarafından, herhangi bir milletten daha çok saygı gösterilmektedir. Onlar, Rumlar'dan daha geniş bir din hürriyetine malikdirler." Mikoşa, Ermeniler'in "eski âdetlerini" tamamiyle unutmuş olduklarını

(41) Aspirations et Agissement Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, İstanbul 1917, s. 7; Rh. Y. G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453 - 1953, İstanbul 1953, s. 8.

(42) Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri," Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966, s. 239 - 269.

(43) Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907), VIII. Cilt, Ankara 1962, s. 126 - 127; Enver Ziya Karal, Question Armenian, 1878 - 1923, Ankara 1975, s. 7; Krş., Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808 - 1975, s. 200.

(44) Mikascha, II, Leipzig 1793, s. 171, zikreden N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, V; Türkçe tercümesi: B. Sıtkı Baykal, Osmanlı Tarihi, Cilt V., 1774 - 1912, Ankara 1948, s. 616.

izah ettikten sonra devam ediyor : "Geçmişte kendilerinin ne oldukları üzerinde kat'ıyyen düşünmüyorlar.. Fikir bakımından bir ihtilâl plânını kavrayabilecek kabiliyette değillerdir.. Hatta Osmanlı Devleti'nin çökeceği günün yaklaşmakta olduğu kendilerine söylendiği zaman bundan memnun olmadıkları bile görünmektedir." Bir Ermeni ileri geleni olan Mıgırdıç Dadyan da, 1867 yılında kaleme aldığı bir inceleme yazısında Osmanlı rejimine teşekkür etmekteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Ermeni toplumunu anlatan bu yazısında Mıgırdıç Dadyan, Osmanlı Ermenileri'nin tam bir hürriyet içinde, sosyal kalkınmalarını Türkler tarafından engellenmeden dinî kurumlarını nasıl geliştirdiklerini şüpheye yer bırakmayan bir şekilde göstermektedir (45). Öyle ise Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllar boyunca zulüm gördüğü, ezildiği ve himayesiz bırakıldığı yolundaki iddiaların tarihî gerçekte bir ilgili yoktur. Bunların belgelendirilmemiş oldukları ve zaten belgelendirilmelerine de imkân olmadığı için propaganda mahsulü iftira ve isnatlar olarak kabul edilmelerinden başka yapılacak bir şey yoktur.

Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'na isyan etmelerinde ve ihtilâlcî tutumlara girmelerindeki dış etkiler ve kışkırtmalar şöyle sıralanabilir :

1 — Rusya'nın 1877 yılında Kafkasya'yı istilâsından sonra Çar'ın hizmetinde öncülük yapan Ermeni subayların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'in birçoğu ile temas kurmaları ve bunların Osmanlı Ermenileri'ni devlete karşı kışkırtmaları (46),

2 — XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan Amerikalı misyonerlerin gerek okullar vasıtasıyla, gerek

(45) Bkn., Revue des deux Mondes, Haziran 1867, s. 903-928, zikreden Edgar Granville, "La tsarisme en Asie Mineure," Revue Politique Internationale, 1917; Türkçe tercümesi : Orhan Arıman, Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları, Ankara 1967, s. 26-27.

(46) Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II., s. 202; Krş., Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Oxford 1968, Türkçe tercümesi : Metin Kıratlı, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1970, s. 353.

konusmalar yaparak etkiledikleri Ermeniler'in, çok geçmeden bir yandan menşelerini araştırıp bir yandan da millî duygularını geliştirmeye başlamaları (47),

3 — Amerika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Ermeniler'in fesadçı hareketlere girişmeleri (47/a),

4 — Avrupa devletlerinin tahrikleri; büyük devletlerin Ermeni meselesini yaratmaları ve Ermeniler'i sistemli bir şekilde kışkırtmaları.

Yukarıda gösterilen sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımsız Ermenistan için, başlatılan isyanlar (1862'den itibaren) netice vermemiştir. 1890 yılında Erzurum'da Ermeniler'in Rusya'dan silâh getirip bunları okul ve kiliselerde sakladıklarının haber alınması üzerine yapılan arama ve buna tepki olarak gelişen olaylardan önce (48), Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu içindeki başarısızlıkları

sonucu, meydan, yurt dışındakilere kalmıştı. Yurt dışındaki Ermeni hareketine iki grup hâkim olmuştur. Bunlardan birisi Fransa ve İsviçre'deki Ermeni öğrencilerinin 1887 yılında kurdukları Hınçak örgütü, di-

(47) Esat Uras, a.g.e., s. 156. Ermeniler dinî sahada en iyi zamanlarını 1461-1630 yılları arasında geçirmişlerdir. 1630'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne paralel olarak, Ermeniler arasında Gregoryenlik, Protestanlık ve Katoliklik kavgaları başlamıştır. Cevdet Tarihi'nde "Ermeni ve Katolik Mes'elesi" başlığı altında şöyle denilmektedir: Hristiyan tab'a-i Devlet-i aliyye'den olan Ermeni milleti Rum ve Katolik mezheplerinden ayrı olarak bir âyin-i mahsûsda bulunub 1040 (1630) tarihlerine değin içlerinde başka fırka olduğu bilinmez iken Frenk rahipleri bunların içine girüb gerek Dersaadet'te ve gerek Anadolu'nun bazı mahallerinde bir takım Ermeniler'i Roma'da bulunan Papa'nın riyâset-i ruhâniyyesi tahtında olan ve mezheb-i umûmî ma'nâsına olarak Katolik denilen mezhebe da'vet ve idhâl etmekte bulunmuşlar idi." (Tarih-i Cevdet, II. Cilt, yeni tertip, 2. Baskı, İstanbul 1309, s. 93). Avrupa'nın daha o tarihlerde mezhep yolu ile Ermeniler'le ilgilendiği, gönderilen Katolik ve Protestan misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki etkinliklerinin onları tahrik ve teşvik ettiği görülmektedir.

(47/a) Enver Ziya Karal, Question Armenian, 1878-1923, s. 9.

(48) "1890 yılında bazı Ermeni kiltiselerinde yapılan araştırmalarda ise bomba ve silâhlar çıkmış ve Erzurum'da kilise araştırması yüzünden bir de kanlı çarpışma olmuştu." Bkn., Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: I, Kısım: I, İkinci Baskı, Ankara 1963, s. 66; "1890 Erzurum Vak'ası" hkn., bkn., Esat Uras, a.g.e., s. 461-463.

ğeri ise Rusya'da Çar'ın, ülkesindeki radikalizmi yok etmek için uyguladığı baskılar sonucu dağılan Ermeniler'i birleştirmek amacıyla 1890 yılında kurulan Ermeni İhtilâl Federasyonu başka bir adıyla Taşnak örgütü idi. Bunların programlarındaki ortak özellikler şöyle belirtilebilir :

1 — Osmanlı topraklarına girerek, devlet memurları ile Ermeniler'e karşı fark gözetmeden saldırı yapmak,

2 — Tedhiş ve katliâmlar yapacak eylem grupları (gerilla grupları) kurmak,

3 — Böylece, büyük devletlerin müdahalesini sağlamak ve Müslümanlar'ın kovulacakları veya öldürülecekleri altı Anadolu vilâyetinde bağımsız, sosyalist bir Ermeni Cumhuriyeti'ni gerçekleştirmek (49).

Komiteler (50) tarafından çıkarılan bütün olaylarda dış güçlerin büyük rolleri olmuştur. Hususiyle Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışabilmek için Ermeniler'i fazlasıyla kullanmıştır. Doğru

(49) Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II., s. 203; Krs., Enver Ziya Karal, Question Armenian, s. 13; Ermeni komitacılarının Türkler'e karşı "ihtilâl ve terörden faydalanacaklarını" söylemeleri hkn., ayrıca bkn., Esat Uras, a.g.e., s. 428-60.

(50) İngiliz şarkiyatçısı ve devlet adamı Sir Mark Sykes, 1915 yılında yayınlanan "The Caliph's last heritage" (Halife'nin son mirası) adlı kitabında Ermeni ihtilâlcilerini şöyle nitelemektedir: "Kentlerde oturan Ermeniler, Türkiye'deki diğer Hristiyanlar gibi, kendi imkânları hakkında mubalâğalı bir inanca sahiptirler. Bu kanı, akılsızca bir zihniyetle birleşince onları en umutsuz siyasi cinayetlere itmekte, böylece hem kendilerine, hem de çocuklarını felâkete çekmektedirler... Ermeni ihtilâlcileri kendi dindeşlerini soymayı düşmanlarına karşı savaşmaya tercih ediyorlar... İhtilâlcilerin başvurdukları usullere gelince, bundan daha şeytanî birşey tasavvur bile edilemez. Tahrik için ve suçsuz kimseleri cezalandırtmak amacıyla Müslümanlar'ı öldürmek, hükûmete vergi ödeyen köylerden haraç almak, İhtilâl Teşkilâtı'na para vermek istemeyenleri katletmek gibi suçlar hem Müslümanlar'ın hem de Katolik ve Gregoryenler'in suçladığı Ermeni ihtilâlcilerinin işledikleri cürümlerin ancak bir bölümüdür."

Müslüman-Hristiyan (Türk-Ermeni) ilişkilerinin gittikçe tahammül olunmaz bir duruma girdiğini gören Sir Mark Sykes, şöyle demektedir: "Belki elli yıllık akılcıca bir eğitim durumu düzeltebilir! Fakat buna rağmen işin sonunu pek göremiyorum. Taraflardan birinin zorla göç ettirilmesi kabul edebileceğim tek çözümdür."

Anadolu'daki Kürt Türkleri'ni kışkırtarak ve Ermeniler'e saldırtarak, Ermeniler'i devamlı olarak Osmanlı Hükümeti'nin âcizliği karşısında dış güçlere başvurdukturmak, Rusya'nın politikasıydı (51). Edgar Granville, not 45'deki yazısında Rusya'nın Balkanlar'ı karıştırdıktan sonra Türkler ile Ermeniler'in arasını açmak için nasıl tertiplere ve tahriklere giriştiğini, Rus ve Ermeni kaynaklarına dayanarak taraf-sızlıkla ortaya koymuştur. Ermeniler'in Kürt Türkleri ile olan ilişkile-rine de temas eden Edgar Granville, Çarlık Rusyası ajanlarının Kürt Türkleri arasında, onları Osmanlı Devleti'ne ve Ermeniler'e karşı kul-lanmak için nasıl faaliyet gösterdiklerini, Musul'daki bir Fransız din misyonu başının Paris'teki dostlarına anlattığı ilginç olaydan vermek-tedir: "... Abdulhamit'in gözde adamlarından biri olan fakat sayı-sız haydutlukları yüzünden İttihatçılar tarafından ölüme mahkûm edil-diği halde yakalanamayan bir Kürt paşasının oğlu Abdürrezak adlı biri Rusya'nın hizmetine girerek Kürtler arasında tahrikçilik yapmağa koyulur. Çarlık politikası adına hareket eden elebaşılardan Türk adale-tinden korkmadan ellerini kollarını sallayarak dolaşabildikleri Tiflis ve Urmiye Gölü arasındaki bölgede bu sırada, bir Rus müdahalesinin hazırlıkları için devamlı gidiş gelişler olmaktadır. Abdürrezak ve be-

(51) Bkn., Esat Uras, a.g.e., s. 547 - 548; XIX. yüzyılın ilk yarısında (1804 - 1805'den itibaren) Çarlık Rusya'nın Doğu Anadolu'da Kürt Türkleri'ni nasıl istismar ettiği, bugün belgelerle sabittir. Aşiret reislerine yazılan mektup-lar ve tutulan raporlarda Rusya'nın Ermeni koruyuculuğu da açıkça gö-rülmektedir." Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti" üzerine hazırlamakta ol-duğumuz genişçe bir monografide bu mektuplar da işlenmiştir. Anılan mek-tuplar için şimdilik bkn., P. Averianov, *Kurdi v voynah Rossii*, Tiflis 1900; Türkçe tercümesi: Adil ve Mustafa Efendiler, XIX. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri, Ankara 1926, s. 184 - 185, 189 - 194, 207 - 208, 215 - 221, 222 - 229; Krş., V. Minorsky, "Kürtler," *İsl. Ans.*, 68. cüz., 3. Baskı, İstanbul 1977, s. 1106 a; W. E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A history of the wars on the Turco - Caucasian border 1828 - 1921*, Cambridge University Press, 1953; Türkçe tercümesi: Kafkas Hare-kâtı: 1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 31. Tarafımızdan baskıya hazırlanmakta olan merhum Albay Nazmi Sevgen'in "Dersim ve Zazalar" adlı kıymetli eserinde, Kırım Savaşı (1853 - 1856) ve 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı'ndan önce Erzurum'daki Rus elçisiyle Kürt Türkleri'nin münasebetleri ile Ruslar'ın I. Dünya Savaşı (1914 - 1918) eşnasında Dersim (Tunceli)'deki tahrikçiliğine ait teferru-atlı malûmat vardır.

raberindekilerin Tiflis'te Rus makamları tarafından kabul edildiği, bugün ispatlanmıştır. Aynı adamlar daha sonra Kafkasya Genel Valisi Voronçof-Daşkof'un verdiği hediyelerle halk arasında görülmüş, Kürtler nezdindeki iğrenç faaliyetlerinin izleri meydana çıkmıştır..." (52). 1917 Lenin İhtilâli'nden sonra idareyi eline alan Sovyet hükümeti'nin, Çarlık idaresini gözden düşürmek ve dünya milletlerini kendi tarafına çekmek için giriştiği teşebbüslerden birisi, Çarlık idaresi ile batılı müttefikleri arasında, Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli anlaşmaları, Çarlık Hariciye Nezaretî'nin gizli muhaberatını ve diğer birçok vesikayı "Anadolu'nun Taksimi Plânı" adlı bir kitapta yayınlaması olmuştur. 1924 yılında Moskova'da neşredilmiş olan bu kitaptaki bazı vesikalar, bir Ermenistan kurmak için Çarlık idarecilerinin, Türkiye'deki Ermeniler'i nasıl kandırdıklarını ve onları buna inandırmaya çalıştıklarını bütün açıklığı ile göstermektedir (53).

Daha önceki yıllarda olduğu gibi, siyasi menfaatları Türkiye topraklarında çatışan devletler Ermeniler'i, bağımsız ve muhtar bir Ermeni devleti fikri etrafında desteklemişler, fakat bir neticeye varamamışlardı. Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman İtilâf Devletleri'nden bir defa daha yeşil ışık gören Ermeniler, bağımsızlık umutlarıyla yeniden silaha sarıldılar. Böylece 1915 olaylarına ve tarihte "Ermeni Tehciri" adıyla anılan, kendilerinin savaş alanı dışına çıkarılmalarına sebep oldular. Dağıtımı sağlamak için 14 Mayıs 1915'de çıkarılan "Tehcir Kanunu", Ermeniler tarafından iddia edildiği gibi Türk Hükümeti'nin kendilerine ezâ-cefâ çektirmek istediğinden değil, silâhsız sivil halkını ve Osmanlı ordusunu Ermeniler'e karşı korumak amacıyla hazırlanmış bir kanundu (54). Tehcir sırasındaki olayları bir katliâm

(52) Edgar Granville, a.g.e., s. 60 - 61.

(53) Bkn., E. Adamov, Konstaninopl'i prolivi, po sekretnim dokumentam b. Minsit. inostr. del. Pod red. E. A. Adamova 1925 - 1926; Fransızcası: Constantinople et les Détroits, 2 vols, Paris 1930 - 32; Türkçe tercümesi: Hüseyin Rahmi, Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükümetleri ile Türkiye, İstanbul 1927; II. Baskı, Belge yayınları, İstanbul 1972.

(54) Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne dair) Raporu, İstanbul 1981, s. 26 - 27.

olarak gösterme hastalığı bugün de, Ermeniler tarafından iddia edilen bir husustur. Ancak konu derinliğine incelendiğinde gerçekler apaçık görülmekte ve aslında öldürülen Ermeni sayısı, yerini Türk'e bırakmaktadır. İngiliz Yüksek Komiseri Sir John de Robeck'in İngiliz Dış işleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 17 Mart 1920 tarihli raporda, 1 milyonu aşkın Türk'ün telef olduğu bildirilmektedir (55).

İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet-i Sâdika" adıyla adlandırılan Ermeniler, başta Rusya, İngiltere (56) ve Fransa'nın kışkırtmaları sonucu "sözde gayeler!"ne ulaşmak için kendi hataları yüzünden birlikte yaşadıkları Türkler'e olduğu kadar kendilerine de zararlar vermişler(57), Aubrey Herbert'in dediği gibi, Türkiye'nin gelişmesi ve

(55) Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri," Belle-ten, Cilt: XXXVI, Sayı: 141 (Ocak 1972)'den Ayırabasm, s. 33.

(56) Msl., bkn., Henry Finnis Blossie Lynch, Armenia: Travels and Studies (Ermenistan: Seyahatlar ve Araştırmalar), 2 vol., London 1901; II. Bakış, 2 vol., Beyrut 1965; Anılan kitap Ermenice'ye de çevrilmiştir. Türk düşmanı İngilizler Başvekili William Glandstone, Rusya'dan daha tesirli olarak Ermeniler'i Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde kullanmak üzere ilmi araştırmalar yapmak için H. F. B. Lynch'i, 1893 Ağustos'undan 1894 Mart'ına ve Mayıs-Eylül 1898 de iki defa Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya göndermiştir. 2 cilt halinde yayınlanan Lynch'in kitabı, Ermeniler'i heyecanlandıran cümlelerle doludur.

Emperyalistler adı da verilen ve Orta Doğu ile Ön Asya'da yıllarca toplumları birbirine kırıdırarak hegemonya kurmaya çalışan batılı devletler, Türkiye'nin stratejik ehemmiyetini kavramış olarak Osmanlı İmparatorluğu devrinden beri bu topraklara yerleşmeyi, başta petrol olmak üzere çeşitli zenginlikleri ülkelerine taşımayı, kısaca sömürge imparatorluklarına y-nilerini katmayı denemişlerdir. Anadolu'nun coğrafi ve tarihi durumunu, halkın örf ve âdetlerini tetkik etmek üzere bölgeye Oriyantalist (Şarkiyatçı) adı verilen araştırmacıları göndererek siyasî sahada faydalanabilecekleri bilgileri toplamışlar ve yıllarca bu bilgilere dayanarak stratejilerini tespit ve tâyin etmişlerdir.

(57) Ermeni taraftarı istatistikler bile Ermeniler'in hiçbir yerde toplu bir çoğunluk teşkil etmediğinde müttefiktirler. Robert de Caix, "Bulletin de l'Asie Française (1913, s. 11)" de çıkan yazısında: "Şurada burada Ermeni köylerine, şehirlerde tamamen Ermeniler'in oturduğu mahallelere rastlamak kabilse de, Ermeniler'in çoğunlukta kabul edilebileceği diyar bulmak daha güçtür." demektedir. Zikreden Edgar Granville, a.g.e., s. 43; Krş., Esat Uras, a.g.e., s. 131-147; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II, s. 200-201.

kalkınması için önlerinde bir açık yol varken, Avrupa tarafından aldatılmışlar ve intihara sürüklenmişlerdir(58).

Tarihleri boyunca bütün fenalıkları, mezhep ayrılığından ve metbûlarına karşı iki yüzlü hareketlerinden dolayı Hristiyanlar'dan gören Ermeniler, Urfa Haçlı Kontluğu zamanında (1113'de) tehcir edilmişler ve arazileri de Kontluğa ilhak edilmiştir(59). Ermeniler'i, Grekler ve Haçlılar'dan sonra katliâma tabi tutan Çarlık Rusyası olmuştur. 1777 tarihinde Kırım'ı işgal eden Ruslar, buradaki binlerce Ermeni'yi 1778 yılında steplere sürmüşler(60), 1903 yılında Çar'ın bir fermanı ile Gregoryen Ermeni kilisesine bağlı bütün emlakâ elkoymuşlar, papazları öldürmüşler ve bir kısmını hapse atmışlar, 1905 tarihinde de Bakû, Şuşa ve Minkert gibi şehirlerde çok sayıda Ermeni'yi aileleriyle birlikte katletmişler, Ermeniler ile meskûn 148 köyü ve 14.760 aileyi harap ve perişan bırakmışlardı. Bu olaylar Çarlık başkenti Petersburg'da duyulduğu zaman, herkes "Ermeniler'in bütün yuvalarını tahrip v hâk ile yeksân etmeli." diyordu(61). Ancak, hayal edilen müstakil Ermenistan'ı kurmak için Ermeniler'i aldatan Ruslar onlarla birlikte, Doğu Anadolu'yu işgal edip masum Türkler'i acımasızca katletmişlerdir(62).

(58) Bu tarihlerde İngiltere'de Türkler aleyhine yayınlanan makale ve kitap pek çoktur. Oxford Üniversitesi eski hukuk profesörlerinden Ermeni sempati-zanı Lord James Bryce yönetiminde propaganda maksadıyla yayınlanan "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916" adlı mavi kitap bunlardan biridir. Ancak kitap, konunun temeline inmemekte, Lord Bryce gibi bir diplomat ve ilim adamının meseleyi basından takip ettiği intibakı vermektedir.

(59) Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, İstanbul 1974, s. 145 - 146.

(60) Bkn., Henry H. Howarth, History of the Mongols, II. cilt, s. 600, zikreden Esat Uras, a.g.e., s. 637; Krş., Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı," İsl. Ask., 64. cüz, s. 751 b.

(61) Ermeni Komiteleri'nin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İlân-ı Mesrutiyyetten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332, s. 37-38; Fransızcası: Aspirations et Agissement Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, İstanbul 1917, s. 32; Sadeleş-tirerek günümüz Türkçesine çeviren: Abdullah Yaman, Ermeni Meselesi ve Türkiye, İstanbul 1973, s. 99; Krş., Edgar Granville, a.g.e., s. 33.

(62) Bkn., Documents sur les Atrocités Arméno-Russes, Constantinople 1917; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlîmi (1918-1920), Ankara 1970.

Türkiye'nin Millî Mücadele yıllarında (1919-1922), Fransız işgal ordularında görevlendirilen Ermeni lejyon askerlerinin binlerce silahlı masum Türk'ü nasıl katlettiklerini ve Fransa(63) ile İngiltere'nin menfaatlerinin Anadolu topraklarında çatışması yüzünden Ermeniler'in nasıl kullanıldıklarını Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın arşiv vesikaları bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir(64). Bütün bu vesikalar, vahşice katledilen binlerce Türk'ün kanının izlerini taşımaktadır.

1890 yılında Komiteler tarafından başlatılan Türkiye'deki Ermeni terör hareketlerinin I. Safhası, 22 Temmuz 1922 tarihinde Osmanlı Devleti Bahriye Nazırı Cemal Paşa ve yaverleri Nusret Bey ile Süreyya Bey'in Tiflis'te Ermeni teröristleri tarafından öldürülmeleri ile kapanmıştır(65). Bu 32 yılın (1890-1922) genel özelliği; Rusya için Ermeniler'in artık, geleceğe dönük bir yatırım konusu olması, Ermeniler için ise, bundan böyle Anadolu toprakları üzerinde bir Ermeni devleti kurmak için, ele geçen son fırsatı kullanmaktır. Bu arada İngilizler de boş durmamışlar, savaş suçlusu olarak Malta Adası'na sürgün ettikleri Türkler'i ölü doğmuş Sèvres Antlaşması'nın 230. maddesine göre, yâni sözde Ermeni katliâmından sanık olanları da özel mahkemede yargılamak üzere hazırlığa başlamışlardı. İngilizler bütün gayretlerine rağmen "Ermeni katliâmı" iddiasını ispat edememişler, son bir ümitle sarıldıkları Amerikan arşivleri de bu konuda onlara bir şey verememiş, **böylece hukukî açıdan "Ermeni Katliâmı" iddiası**

(63) Suriye ve Lübnan'ı işgal etmiş olan Fransa, buralardaki Ermeniler dolayısıyla konu ile yakından ilgili idi. Kilikya'da kurulan ve Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti ile Moğollar'a vergi vererek mevcudiyetini muhafaza etmiş olan Ermeni Kırallığı'nın hükümdarlarından bazıları Fransız hanedanı Lusignanlar'a mensup olduklarından Fransızlar, Ermeniler'i kardeşleri olarak görmekte idiler. Nitekim 1920'lerde yapılan Ermeni propagandalarında Ermenistan için "Doğunun küçük Fransı" adı kullanılıyordu. Bkn., La Dépêche de Toulouse, 21 Juillet 1918, s. 1, zikreden Yahya Akyüz, a.g.e., s. 85.

(64) Bkn., 3-11 Temmuz 1981 tarihli Milliyet Gazeteleri.

(65) Cemal Paşa ile yaverlerinin Rus polisi ÇEKA örgütünün açtığı ateş sonucu öldükleri yolunda da bilgiler vardır.

daha o tarihlerde (1920) çökmüştü(66). Nihayet 1920 yılında Sèvres Antlaşması'nın tanıdığı haklara göre, Türk topraklarını almaya kalkışan Ermeni Cumhuriyeti (merkezi : Erivan), askerî harekâta girişmişse de Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasındaki 15. Kolordu bunların üzerine yürümüş ve 30 Ekim 1920 tarihinde Kars'ı kurtardıktan sonra, Taşnaklar'ı 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Alexandropol) Antlaşması'nı imzaya zorlamıştı(67).

Ermeni terörünün II. Safhası ise, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lausanne Barış Antlaşması'ndan sonra eyleme dönüştürülmeden, kulis faaliyetleriyle sürdürülmüştü. 1945 yılından (67/a) 1965 yılına kadar Sovyet Rusya'nın teşvik ve tahrikleriyle Marksist-Leninist ideolojiyle sistemli olarak yeraltında organize ettirilen "Ermeni Meselesi", 1965 yılından itibaren birdenbire ortaya çıkarıldı.

(66) Bilâl N. Şimsir, Malta Sürgünleri, İstanbul 1976, s. 259-84; Türkiye'deki Amerika Yüksek Komiseri Amiral Bristol, 1920'de Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Ermeniler'le ilgili olarak gönderdiği raporunda; Ermeni kıyımı hakkında Avrupa basınında görülen son hikâyelerin, yanılma amacına yönelmesini ve İtilâf Devletleri'nin bencil plânlarının desteklenmesini sağlamak için yapılan propagandalar olduğunu belirtmekte idi. Bkn., Laurence Evans, United States Policy and the Partition of Turkey (1914-1924), Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965; Türkçesi: Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924), İstanbul 1972, s. 262.

(67) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 841, 846; Tarih boyunca Türkiye'nin "asılmaz demir kapısı" olan Kars ve çevresinin Türklükle alakasını kesmek için bölge Ermenileri ile bilhassa Uçkilise/Açmiyazin'den ve Venedik'ten gelenler, gerek geçen yüzyılda, gerekse 1878-1917 arasında, 40 yıl sürecek olan "kara günler"de Kars bölgesi Rus idaresinde iken, bilhassa Aralık 1917-Nisan 1918 ile Nisan 1919-Ekim 1920 arasındaki "Ermeni Hükûmeti" işgali sırasında; Anı'daki Türk-İslâm eserlerini, sistemli olarak yoketmişlerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkn., M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236), Ankara 1982, s. V-VIII.

(67/a) Sovyet Rusya'nın 1945 yılında Türkiye'den Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti adına toprak talebi ve bu talebin Türkiye tarafından reddedilmesi hatırlanmalıdır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkn., Yahya Okçu, Türk-Rus Mücadelesi Tarihi, Ankara 1953, s. 191-193; Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi, Ankara 1968, s. 257-262; Metin Toket, Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu, II. Baskı, Ankara 1971, s. 99; Mehmet Gönloböl-Halûk Ülman, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965), Genel Durum" Olaylarla Türk Dış Politikası, Cilt: I, 1919-1973, 4. Baskı, Ankara 1977, s. 199-343.

Bu yıllar içinde dünyanın çeşitli ülkelerinde yirmiyeye yakın anıt diktilmiş, basın ve yayın faaliyetleri metodlu olarak devam ettirilmişti. Bu şekilde örgütlenme 1972 yılı sonuna kadar tam anlamıyla organize edilmişti.

27 Ocak 1973 tarihinde Mıgırdıç Yanıkyan adlı fanatik bir Ermeni'nin ABD'de Santa Barbara Otelinde, Los Angeles Başkonsolosumuz Mehmet Baydar ile yardımcısı Bahadır Demir'i nâmertçe öldürmesiyle 51 yıl sonra başlatılan Ermeni terörünün III. Safhası, 1975 yılından itibaren yerini örgütlü Ermeni terörüne bırakmış ve yurt dışındaki Türk görevlilerine, temsilciliklerine ve kuruluşlarına yönelik silahlı saldırılar kısa zamanda hızlı bir tırmanış göstererek yoğunluk kazanmıştır.

Dokuz yılda (1973-1982) 23 temsilcimizi ve yakınını katleden ve Türkiye'ye yönelik 60'a yakın olayı üstlenen, "ölüm" ve "propaganda" örgütleri olarak ikiye ayrılan Ermeni terör gruplarının sayısı 11'dir. Ancak bütün faaliyetleri, hedefleri aynı fakat metodları değişik görünen üç ana örgüt yürütmektedir (68).

1 — Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA) :

1 Ocak 1975 tarihinde Beyrut (Lübnan)taki "Dünya Kiliseler Konseyi" bürosuna yaptığı bombalı saldırı ile adını ilk defa duyuran ASALA, Marksist-Leninist ideolojiyi kabul etmekte, kurulacak Ermenistan için verilen mücadelenin "Milletlerarası Devrimci Hareketi"nin bir parçası olduğunu ve bu meselenin (69), "silahlı mücadele" ile çö-

(68) Bkn., Tokay Gözütok, "Ermeni Terör Örgütlerinin Analizi," Tercüman, 31 Ocak 1982 - 2 Şubat 1982; Krş., "Ermeni Terörü ve Gerçekler," Tercüman, 7 - 10 Aralık 1981.

(69) Türkiye Cumhuriyeti Devleti için bir "Ermeni Meselesi" hiçbir zaman olmamıştır. Bilindiği gibi, "Ermeni Yurdu Hikâyesi", Lausanne Antlaşması ile tarihin derinliklerine gömülmüştür. Bu hikâyeyi bugün yine "Mesele" yapmaya çalışanlar, Ermeniler'i tarih boyunca siyasi menfaatları için kullanan ve Türkiye'yi kuvvetli bir devlet olarak görmek istemeyen dış güçlerdir.

zûme kavuşacağını savunmakta ve yayınladığı bildirilerinde amaçlarını şöyle açıklamaktadır :

a) İşgal altındaki Ermeni topraklarını kurtarmak, "Berleşik, Demokratik ve Sosyalist bir Ermenistan" kurmak (ASALA, işgal altındaki Ermeni topraklarından Doğu Anadolu vilâyetlerimizi kastetmekte, Sovyet Ermenistanı'nı "kurtarılmış bölge" olarak kabul etmektedir),

b) Topraklarına döndüğünde, Ermeni halkına en azından kendi kaderini tâyin hakkı tanınmasını sağlamak,

c) "Katliâm"ın tarihî bir gerçek olarak Türkiye tarafından kabulünü temin etmek,

d) Türkiye'yi "katliâm" sebebiyle tazminat ödemeye zorlamak.

Milletlerarası terör hareketinin parçası olan ASALA, sözde amacına ulaşmak için Türkiye'deki bölücü örgütlerle işbirliği içinde olduğunu da belirtmiştir. Nitekim, 8 Nisan 1980 tarihinde Lübnan'ın Sidon şehrinde illegal "Kürdistan İşçi Partisi (Apocular)" yandaşları ile müşterek bir basın toplantısı düzenleyerek Türk hükûmetine karşı mücadele etmek amacıyla bir ittifak kurduklarını dünya kamuoyuna açıkladılar. Yüzlerinde yalnız göz delikleri açık siyah maskelerle bir düzine erkek ve iki kadın bu toplantıda kendilerini, "Türk hükûmetine karşı ortak savaş veren Türkiye'deki Ermeni gerillaları ve Kürt(70) ihtilâlcileri" diye tanıtmışlar ve etraflarını çevreleyen Dr. George Habbaş'ın Filistin gerillalarına "Rejimi yıkıp Ermeni ve Kürt istekleri yerine gelene kadar Türk yetkililerine karşı silahlı operasyonlarını artırmak amacıyla olduklarını, ASALA ve Kürdistan İşçi Partisi (PKK)

(70) Kasıtlı olarak Batılı yazarlar tarafından Türk'ten ayrı bir toplum olarak gösterilen Kürtler'in bir Türk boyu olduğuna yukarıda temas edilmisti. Bu konuda ayrıca bkn., Şükrü Kaya Seferoğlu, "Millî Bütünlüğümüzü Parçalamaya Gayretleri," Türk Kültürü, Sayı: 223-224, Ankara 1981, s. 76-83; H. Kemal Türköz, "Kürtler'in Türklüğü Hakkında Bazı Mülâhazalar," Türk Kültürü, Sayı: 225, Ankara 1982, s. 183-186; H. Kemal Türköz, "Türk Sakalar (İskitler)'in Batıya Göçleri ve Kürtler'in Ön Asya'da Doğuşları," Türk Kültürü, Sayı: 226, Ankara 1982, s. 232-236.

adına Marksist Filistin örgütleri ile aralarındaki bağları pekiştirmek istediklerini" söylemişlerdi(71).

Artık bugün, Sovyet Rusya'dan para, silâh ve eğitim yardımı alan ASALA'nın işbirliği içinde olduğu örgütlerin başında gelen George Habbaş'ın yönetimindeki Marksist görüşlü Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin, Ermeni teröristleri, Türkiye'yi parçalama gayreti içinde olan bölücü mihraklara mensup militanlar ile birlikte eğittiği kesin olarak anlaşılmış bulunmaktadır(72).

2 — Ermeni Katliâmı Adalet Komandoları (JCAG) :

"Ermeniler'e karşı yapılmış ve hâlâ cezasız kalan katliâmın intikamını almak ve Ermeniler'in uğradıkları haksızlıkları gidermek" iddiasıyla ortaya çıkan JCAG'ın açıklanan hedefleri şunlardır :

a) Türkiye'nin, 1915 katliâmını tanımasını sağlamak ve Türkiye'yi tazminat ödemeye mahkûm etmek,

b) Türkiye'nin, 1920 Sèvres Antlaşması'nda öngörülen sınırlara dayalı "Ermeni topraklarını", Ermeniler'e iadesini temin etmek.

Yayınladığı bildirilerinden, JCAG'ın tek hedefinin, Türkiye'den bazı toprakları almak olduğu anlaşılmakta ve hedeflerinin "Taşnak Partisi" isteklerine uygun olması onun bu parti ile ilişkili bulunduğunu akla getirmektedir.

3 — Yeni Ermeni Direnişi (NAR) :

İlk defa 14 Mayıs 1977 tarihinde Paris'teki Türk Turizm Bürosu'nu bombalayarak adını duyuran NAR, ASALA ile ortak eylemlere giren sol tandanslı bir örgüt olarak görünmektedir.

(71) Claire Sterling, The Secret War Of International Terrorism, Terror Network, Türkçe tecümesi : Oya Alpar, Uluslararası Terörizmin Perde Arkası, Terör Ağı, İstanbul 1981, s. 313 - 314.

(72) "Kürdistan İşçi Partisi"ne mensup teröristlerin, Ermeni teröristler ile Filistin gerilla kamplarında nasıl eğitildikleri, Ermeni terör örgütlerinin bu bölücü örgüt yandaşlarını Türkiye'ye karşı nasıl hazırladıkları artık iyice bilinmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bk., Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, 2. Baskı, Ankara 1981, s. 215 - 217.

İşte kendilerine çeşitli adlar yakıştırarak ortaya çıkan bu "gizli gücün katilleri", Ermeniler'in büyük çoğunluğunu temsil etmemekte ve dünyanın hiç bir yerinde Ermeni toplulukları, Marksist-Leninist ideolojinin esiri olan milletlerarası terör örgütlerinin bir parçası olan bu cinayet şebekelerinin faaliyetlerini hoşgörü ile karşılamamaktadırlar.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sözde katliamları, basın organları ile radyo ve televizyonlarında ustaca, tarafı olarak vermeyi âdet haline getirmiş bulunan Batılı ülkeler, kendi siyasi menfaatları uğruna Ermeniler'i kullandıklarını nasıl unutabiliyorlar? Ermeni konusunu yazdıkları kitaplarında tarafsız bir görüşle inceleyen bazı Batılı tarihçiler(73), Ermeniler'in Türkiye aleyhindeki propaganda ve eylemlerinin

(73) Msl., bkn., William L. Langer, The Diplomacy of Imperialism (Emperyalizm Diplomasisi), 2nd edition, Knopf, New York 1956, s. 145 - 167'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni komitelerinin Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak istediklerini ve bu amaçlarına ulaşmak için de teröre başvurduklarını Ermeni kaynaklarına dayanarak ortaya koymaktadır.

California Üniversitesi (Los Angeles) Osmanlı Tarihi profesörü Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, a.g.e., Vol. II., s. 314 - 17'de Türkler'in değil, fakat Ermeniler'in Van'da Rus himâyesinde kurulan Ermeni Devleti'ni yaşatabilmek için, Müslüman ahalîyi öldürüp, sürgün ettiklerini, ancak Osmanlı kuvvetlerinin Rus - Ermeni ordusunu geriletmesi sırasında, kısa ömürlü Ermeni Devleti'ni yaşatabilmek amacıyla yaptıkları katliâmdan dolayı ceza görmekten korkarak, Osmanlı kuvvetlerine yardımcı olduklarını, geri çekilen Rus kuvvetlerinin arkasından kaçan 40 bin Ermeni'nin, Türkler'in onları öldürmeye çalışmaları yüzünden değil, Kafkaslar'a çekilen Rus ordusunun peşine takılmaları yüzünden telef olduklarını ifade etmektedir.

Birleşmiş Milletler Teşkilâtı kültür uzmanı gazeteci Pierre A. Moser, Les Arméniens : Oü est la Réalité? 1980 (Ermeniler : Gerçek Nerede?) adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğu döneminde petrol ve maden kaynaklarını ele geçirmek isteyen Çarlık Rusyası, İngiltere ve Fransa'nın eğittiği Ermeni teröristlerini Osmanlı Devleti'ne soktuklarını, bu teröristlerin Türkler'e karşı giriştikleri kanlı eylemlerini dünyaya Ermeni istiklâl hareketi şeklinde tanıtmaya çalıştıklarını ve "Türkler mazlum Ermeniler'e baskı yapıyor" diye dünya kamuoyunu yanılttıklarını söylemekte ve aynı oyunun özellikle 1974 yılından sonra Türkiye'nin düşmanı dış güçler tarafından, Türkiye'yi yıpratmak amacıyla yeniden tezgâha konulduğunu belirtmektedir.

Louvain (Belçika) Katolik Üniversitesi'nin "Inforient-Dossier" adlı yayın organında Alois van Tongerlo imzalı "Armeese Drang Naar Autonomie" (Ermeni Bağımsızlık İsteği) başlıklı incelemede de (15 Oktober 1981, s. 24 - 27), Ermeniler'in önce Sırlar ve Bulgarlar tarafından kışkırtıldıkları, Ermenistan diye bir ülkenin olmadığı, bu sebeple Ermeniler'in Türkiye'nin doğusunda toprak talep etmelerinin anlamsız olduğu, Birinci Dünya Savaşı sırasında kaybolan Ermeni sayısının 200 bini geçmediği, bunların

geçerli bir sebebi bulunmadığını, Türkler ile Ermeniler'in 600 yıl birbirleriyle ahenkli bir şekilde yaşadıklarını, bütün meselenin XIX. yüz-yıl sonunda Rus Çarları'nın ve diğer devletlerin tahrikleriyle, ABD' deki Ermeniler'in teşviki ile, bugünkü Rus emperyalizmi adına hizmet veren ajanların kışkırtmasıyla ve etkili Avrupalı politikacıların hırslı davranışlarıyla bu hale getirildiğini, 1,5 milyon Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğü iddiasının tamamen yalan olduğunu izah ederek, sözde Ermeni katliâmını Adolf Hitler'in Yahudiler'e uyguladığı soykırımının(74) bir eşi olarak gösteren California Üniversitesi (Los Angeles) Ermeni tarihi profesörü Richard G. Hovannisian(75), Michigan (ABD) Üniversitesi Rus tarihi profesörü ve Ermeni Meclisi Yönetim Kurulu Başkanı Dennis Papazyan ile A. O. Sarkissian(76) gibi fanatik Ermeniler'e gereken cevabı vermişler, bunların yazdıkları kitaplarında belgeleri nasıl tahrif ederek tarihi belgeleri değiştirmeye kalkıştıklarını ortaya koymuşlardır.

Bugün dışardaki malûm çevreler, Türkiye'de Ermeni soykırımının devam ettiğini, ancak bunun şekil değiştirerek İstanbul'da yaşayan 50-60 bin Ermeni'ye kültür jenositi uygulanarak baskı yapıldığını söylemekten kaçınmamaktadırlar. Ancak aşağıdaki iki belge bu tür iddiaları yalanlar mahiyettedir. Bu belgelerden birinde Fransız Danıştay'

da düşmanla işbirliği yapmaları sonucu Rusya'ya ve Batı'ya kaçtıkları belirtilmektedir.

Brüksel (Belçika) Üniversitesi'nin "Doğu Filolojisi ve Tarihi Enstitüsü"nün İslâm İncelemeleri Bölümü'nde görevli Prof. Robert Anciaux, 1981 Aralık ayı ortalarında, Belçika Televizyonu'nda Ermeniler ile ilgili olarak yapılan bir programda, "Soykırım yapılmamıştır. Olaylar abartılmaktadır... Osmanlılar'ın Ermeniler'in kökünü kazımak için emir verdiklerini ispatlamak imkânsızdır." demiştir.

- (74) ABD'deki Musevilerin, Almanlar'ın İkinci Dünya Savaşı'ndaki Musevi katliâmını lânetlemek üzere Washington'da "Holocaust Memorial" adlı bir "müze-anıt" açılması yolunda 1979 yılında başlatılan çalışmalarla ilgili olarak kurulan "Memorial Konseyi"ne, Ermeniler'in de 1980 yılında Ermeni asıllı bir şahsı üye olarak seçtirmeleri ve "Müze-anıt"ta bir "Ermeni katliâmı köşesi" elde etmek için sarfettikleri çabaları hatırlanmalıdır.
- (75) Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence (Bağımsızlık Yolunda Ermenistan)*, Berkley and Los Angeles, 1967.
- (76) Bkn., A. O. Sarkissian, *History of the First World War*, Vol. 3, No. 16, September (1970), London, s. 1321 - 27.

nın "Türkiye'de Ermeniler'e baskı yapılmıyor" yolundaki kararı (77), diğerinde ise Türkiye Ermenileri Patriği Şinork Kalustyan'ın "Her Türk vatandaşı gibi Türkiye Ermenileri de Türk ordusunun ve Türk devletinin himâyesinde huzur ve emniyet içinde yaşamaktadırlar. Beynelmilel terörün Ermeni ismi altında yurt dışında Türk diplomatlarına karşı işlediği menfur cinayetlerden dolayı Türkiye Ermenileri büyük üzüntü duymaktadırlar."(78) şeklindeki ifadeleri yer almaktadır.

Çeşitli ülkelerde yaşayan ve kendilerine "sözde katliâm"ın Türkler tarafından yapıldığını iddia eden Ermeniler'in, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden bir fantaziden ileri gitmeyen toprak ve tazminat isteklerini, kendilerini siyasî menfaatları uğruna kullanan devletlerden talep etmeleri daha insanî bir hareket olacaktır.

Bugün dünyanın birçok ülkesinde "sözde katliâm"ın hâtırasına dikilen veya diktirilen Ermeni anıtlarının, açılan veya açtırılan sergi-lerin, düzenlenen toplantıların, Türk diplomatlarına karşı girişilen vahşiyâne suikastların kimlere ve hangi gayeye hizmet ettiğini pek iyi bilen Ermeni aydınlarının sayısı az değildir. Dünya basınında çıkan yazılardan da anlaşıldığı gibi, yıkıcı ve bölücü mihrakların yurt dışında yürüttükleri terör faaliyetlerinin, Marksist-Leninist ideolojinin bir taktiği olan "Silâhlı propaganda ve ajitasyon" metodunun, Türkiye üzerinde tatbik edilen bir parçası olduğu artık kesinlik kazanmıştır.

Burada üzerinde durulması gereken husus, her fırsattan yararlanılarak Türkiye'nin istikrarsızlığa, huzursuzluğa ve yıkıntıya sürüklenmek istenmesidir. Batı dünyasında Ermeni konusunu istismar eden siyaset adamlarının, bilerek veya bilmeyerek, Marksist-Leninist ideolojiye hizmet ettikleri bir gerçektir. Bu sebeple, Ermeniler'e tetiği çektiren "gizli gücün veya güçlerin" bir an önce ortaya çıkarılarak, Ermeni terörünün, Basra Körfezi ile Akdeniz'e (İskenderun Körfezi)

(77) "Fransız Danıştay'ının Kararı: Türkiye'de Ermeniler'e baskı yapılmıyor." Hürriyet, 19 Ocak 1982.

(78) "Azınlıklar Konusu," Milliyet, 13 Şubat 1982, s. 8; Krş., Türk Ermenilerinden Gerçekler, Türkçe bölümü, s. 28.

inebilmek amacıyla Sovyet Rusya tarafından nasıl desteklendiği, Fransa'nın iç siyaset yönünden ve Orta-Doğu'daki iflas etmiş görünen tarihî menfaatlarını (79) koruyabilmek için Ermeniler'i nasıl himâye ettiği teşhir edilmelidir.

Son dönemde Fransa'da terörün büyümesinin halk arasında, Sosyalist iktidara karşı bir güvensizliğin başlamasına sebep olduğu ve Fransa İçişleri Bakanı Gaston Defferre'nin Ermeni terör örgütleriyle anlaşma yaptığı yolunda basında haberler çıkmaktadır. Le Figaro gazetesinde "Ermeniler Göz Boyuyor" başlığı altında yer alan bir makalede özetle şu görüşler belirtilmektedir: "Ermeni terörizmi şimdi tam bir göz boyama oyunu peşinde... Emperyalizme ve siyonizme karşı mücadele ettiğini ileri süren Ermeni teröristlerin artık maskeleri düşmüş ve gerçekler ortaya çıkmıştır. Çünkü bir süredir Türkiye'deki PKK (Apocular) örgütüyle ilişki kuran ASALA'nın Marksizm'e nasıl boyun eğdiği de görülmüştür. ASALA için Georgiou Kaşıkyan, ne pahasına olursa olsun kurtarılması gereken önemli bir tutuklu değildir. Ama ASALA onun, Fransız polisi tarafından sorguya çekilerek Ermeniler'in, Filistinliler ve Kıbrıslı EOKA'cılarla ilişkilerinin ortaya çıkarılmasından endişe etmektedir. Nasıl ki, ASALA Beyrut'ta Filistinliler'in desteği olmadan yaşayamazsa, Paris'teki teröristler de mahallî destek görmeden ayakta duramazlar. Teröristlerin büyük bir çoğunluğunun Lübnan'dan geldikleri doğrudur ama Paris'teki hükûmetin onlara geniş çaplı bir destek sağladığı da gözlerden uzak tutulmaz." (80).

Fransız tarihçisi Jean Laurent'in daha 1920'de Ermeniler'le ilgili olarak "Revue des Etudes Arméniennes" de yazdığı, yukarıda anılan makalesindeki şu cümleler gerçekten anlamlıdır: "... Ermeni mace-racıları, kendilerine bol para veren ve servet sağlayan devletin hiz-

(79) Fransa'nın Doğu politikası hakkında bkn., Paul Imbert, *La Rénovation de l'Empire Ottoman, Affaires de Turquie*, Paris 1909; Türkçe tercümesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri*, İstanbul 1981, s. 87 - 115.

(80) Bkn., Tercüman, 28 Temmuz 1982, s. 4.

metine girerlerdi. Bu devlet, onların istedikleri gibi soygun yapmaları ve katliâma girişmelerine izin verdiği sürece sadakatlerine güvenebilirdi."

"Göz boyayan" ve "Türk diplomatlarını öldürmeye devam edeceğiz." diyenlere karşı artık, tariht belgeler sūratle incelenerek gerçekler ayrıntılarıyla Tūrk ve dūnya kamuoyuna sunulmalı ve Ermeni terōr örgūtlerine destek olanlara anlatılmalıdır.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

İslâm Ahâli'nin Uğradıkları Mezâlim Üzerine Belgelere Dayanan Bilgiler

Sadeleştirek Yayına Hazırlayan :

Halil Kemal TÜRKÖZÜ

Institut kurde de Paris

I. BÖLÜM

ERZİNCAN-ERZURUM-BİTLİS-TRABZON-GİRESUN-GÜMÜŞHANE VE ÇEVRELERİNDEKİ ERMENİ MEZALİMİ'NE AİT TÜRK VE RUS KOMUTANLIKLARI ARASINDA TEATİ EDİLEN RESMİ MEKTUPLAR

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonlarına doğru, Kafkas cephesindeki Osmanlı orduları geri çekilmiş ve birçok ilimiz Rus orduları tarafından işgal edilmiş bulunuyordu(1).

Bu sıralarda (1917'lerde), III. Ordumuza gelen bilgilerden; Lenin ihtilâli (27 Şubat/11 Mart 1917) sebebiyle Rus askerlerinin, komutanlarını dinlemeyerek cepheyi terkedip memleketlerine gittikleri ve cephede yalnız bazı Gürcü askerleri ile Rus birliklerine mensup Ermeni askerlerinin kaldığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Rus ordusu ile işbirliği yapan Ermeni çetelerinin, cephede Rus kuvvet ve nüfuzunun taraflı olmasından ve yalnız Ermeni subay ve askeri kalmasından faydalanarak silâhsız bulunan Müslüman halkı öldürüp yoketmeye başladıkları hakkında Müslüman halktan yazılı şikâyetler geliyordu(2). İşgal altında bulunan bölgelerden kaçarak Osmanlı ordusuna sığınan bazı insanların ifadeleri çok heyecan verici mahiyettedir.

(1) Birinci Dünya Savaşı'ndaki Kafkas sınırı, Türk ve Rus ordularının durumu ve cereyan eden savaşlar hk., geniş bilgi için bkn., W. E. D. Allen and Paul Muratoff, Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian border, 1828 - 1921, Cambridge 1953; Türkçesi: Kafkas Harekâtı, 1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s. 223 - 425; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri (1798 - 1919), Ankara 1970, s. 259 - 302.

(2) Bkn., Şikâyetler Dosyası.

Erzincan çevresine, meşhur Ermeni çete reislerinden olan ve Birinci Dünya Savaşı başlarında Şarkî Karahisar (Bugünkü Şebîn Karahisar)da(3) Müslümanlar'a karşı girişilen katliâmı düzenleyen ve uygulatan, sonra da Rusya'ya kaçmış olan Sivaslı Murat'ın; Erzurum yöresine Ermeni komutanı Antranik'in(4); Bayburt'a da Birinci Dünya Savaşı başlarında Muş civarında Talori(5) yöresinde kitleden yapan ve bu yörede Osmanlı ordusunun menzillerine(6) ve menzil kollarına saldırıda bulunan Bayburtlu Arşak'ın adamlarıyla birlikte geldiği ve katliâm yapmayı üstlendikleri bilinmektedir.

a. Bu durum üzerine Osmanlı Kafkas Orduları Komutanı, Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Przevalskiy(7)e 24 Aralık

- (3) Bugün Giresun ilinin kazası olan Şebîn Karahisar, Osmanlı İmparatorluğu zamanında Şarkî Karahisar adıyla Sivas vilâyetinin en mühim bir sancağı idi. Burada Ermeniler'in Türkler'e karşı yaptıkları mezâlim hk., bkn., Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İlân-ı Meşrutiyetten evvel ve sonra, İstanbul 1332; Fransızcası: Aspirations Et Agissement Révolutionnaires Des Comités Arméniens, İstanbul 1917, s. 253-255; Sadeleştirerek günümüz Türkçesine çeviren: Abdullah Yaman, Ermeni Meselesi ve Türkiye, İstanbul 1973, s. 352-356.
- (4) Sason çapulcularından ve meşhur Ermeni çete reislerinden olan Antranik, Balkan Savaşı'nda çetesiyle Rumeli'nde, daha sonra da Ermeni gönüllüleriyle Kafkas sınırlarında Türkler'e karşı savaşmış, masum Müslüman kadın ve çocuklarını boğazlamaktan geri durmamıştır. Kafkas cephesi savaşlarında Tümgeneralliğe terfi ettirilen Antranik savaşın sonra Kaliforniya'da yerleşerek çiftçilik yapmıştır. Antranik için, Ermeniler'i felâkete sürükleyenlerden biri denebilir.
- (5) Talori vadisi Muş, Sason (Siirt), Genç (Bingöl) ve Kulp (Diyarbakır) arasında sarp dağlarla çevrili doğudan batıya doğru 80 km. uzunluğunda bir vadidir.
- (6) Menzil; konak, han, bina anlamında olup, genellikle bir kasaba veya köy, bu olmadığı takdirde bir kervansaraydı. Osmanlı ordularının muayyen ve nizâmî menzilleri vardı. Ordu harekete geçmeden önce bu menzillerin bulunduğu yerlerdeki idarî ve kazaî amirlere merkezden hükümler gönderilerek rayîç üzerinden zahire tedarik edip asker için menzillerde hazır bulundurmaları bildirilirdi. Midhat Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul, 1958, s. 208.
- (7) Bu sıralarda Rus ordu karargâhı Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmişti. Kafkas cephesi Rus Orduları Komutanı da (Yudenic'in ayrılmasından sonra) General Przevalskiy, Kurmay Başkanı da General Lebedinskiy idiler. III. Türk Ordusu Komutanı Vehib Paşa, 17-30 Kasım 1917 tarihinde Rus Generali Przevalskiy'e bir mektup göndererek, "mütareke" akdi teklifinde bulundu. Bu teklif üzerine Przevalskiy, General Lebedinskiy ile birlikte

1917 tarih ve 7312 numara ile Suşehri'nden gönderdiği resmî mektupta, İstanbul'dan aldığı emir üzerine kendisine başvurduğunu belirterek;

"Rus ordusunun işgali altında ve ordularımın karşısında bulunan bölgelerde oturan Osmanlı halkının gerek yerli ve gereksiz dışardan gelen Ermeniler tarafından mal, can ve ırzları tecavüze uğradığı belgelerden anlaşıldığından dolayı Rus ordusu yüksek kumanda hey-

Tiflis'e giderek, durumu "Mavera-i Kafkas Komiserliği"ne bildirdiler. Komiserliğin mezkûr generallerle birlikte yaptığı 21 Kasım - 4 Aralık 1917 tarihindeki toplantıda mütareke akdi meselesi görüşüldü ve bunun kabulü kararlaştırıldı. Bu yolda Vehib Paşa'ya bir mektup gönderildi.

Ruslar'ın işgali altında bulunan Erzincan şehrindeki Türk ve Rus delegeleri karşılaştılar. Türk heyeti III. Ordu Kurmay Başkanı Albay Ömer Lütfi Bey'in başkanlığında, III. Ordu Hareket Şubesi müdürü Binbaşısı Hüseyin Bey ve III. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey'den teşekkül ediyordu. Buna karşılık Rus heyeti asker ve sivil karışık olup, "Sovyet İhtilâli"nin karakterini taşımakta idi. Heyetin başında Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General-major Vişinskiy bulunmakta; heyetin diğer üyeleri de: 156. Elizavet Pivade Alayı Komutanı Albay Petzenger, er (soldat) Al. Smirnov, Doçent V. Tevzaya ve Kafkas ordusu karargâhı tercümanı Yüzbaşı Vedrinskiy, Köylü Cemiyeti üyesi Ermeni Arsak Cemalyan, Asker Cemiyeti üyesi bir er ve Kafkas Ordusu karargâhı fotoğrafçısı Gürcü Albay Esadze.

Uzun boylu müzakerelere lüzum kalmadan 5 - 18 Aralık 1917 tarihinde 14 maddelik bir mütareke vesikası imzalandı. Bununla, 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Türk - Rus savaşı da böylece 3 yıl 50 gün sonra fiilen sona ermiş oldu.

Aslında bu "Erzincan Mütarekesi" Merkezdeki Sovyet hükûmeti ile değil, Petrograd'ın asla tanımadığı "Mavera-i Kafkas Konfederasyonu" tarafından yapılmıştı. Erzincan Mütarekesi'nden hemen sonra cepheden çekilip giden Rus birliklerinin yerini ekseriyetle Ermeni birlikleri almaya başlamışlardı. Şehir ve kasabalarda idare tamamıyla Ermeniler'in eline verilmişti. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri daha tamamen çekilmeden Ermeniler'in idareyi ele almaları ve buraların Türkler'e iadesine mani olmayı tasarlamışlardı.

İşte Ermeniler, bilhassa 1915 de yapılan tehcir ve iddia ettikleri "sözde katliâm"ların öcünü almak maksadıyla, Rus işgal bölgesindeki Müslüman halka karşı imha hareketine giriştiler. Bu durum üzerine Osmanlı Komutanı Vehib Paşa, Enver Paşa'dan aldığı telgraf üzerine, Rus Generali Przevalskiy'e 24 Aralık 1917 tarihli mektubu yazıyordu. "Erzincan Mütarekesi" ve olayların gelişmesi hk., daha fazla bilgi için bkn., Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 332 - 338, 458 - 466; "Erzincan Mütarekesi Heyeti" için krs., Ali Kemali, Erzincan, İstanbul 1932, s. 132, Ayrıca bkn., Tülây Duran, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Antlaşma," BTİD, Sayı: 37, İstanbul 1970, s. 16 - 20.

tinin isteklerine tamamıyla aykırı olan bu durumun sert emirlerinizle önlenilmesine çalışılması" ifadesiyle ricada bulunuyordu(8).

b. Bu mektuba henüz bir cevap gelmediği ve Müslüman halka karşı yapılan mezâlim ile ilgili şikâyetlerin devam etmesi üzerine Kafkas Ordusu Grup Komutanlığı'ndan, Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye de Suşehri'nden 16 Ocak 1918 tarih ve 516 numara ile yazılan resmî mektupta aynen şunlar yazılı idi :

"Erzincan'da imza edilen mütarekeye göre, tespit edilmiş bölgeden Rus birliklerinin kara ve deniz yolu ile geriye çekilmesi sebebiyle kısmen boşalan ve kısmen de asker yoğunluğu azalan bölgede ve bu cümleden olarak, Trabzon, Erzurum ve Bitlis vilâyetlerine bağlı kasabalarda, köylerde ve yollarda, özellikle Ermeni çetelerinin ve Rumlar ile meskûn yörede de Rumlar'ın devamlı ve bir program dahilinde Müslüman halkın ırzına, canına ve malına saldırmaya başladıkları ve hatta bazı katliâm yaptıkları, bu gibi fecî olaylara uğrayan Müslümanlar'dan sınırları çeşitli yerlerden geçerek birliklerimize sığınan bazılarının ifadelerinden anlaşılmış ve son zamanda tarafımıza sığınan iki Rus subayının vermiş oldukları ifadeleri ile de doğrulanmıştır." denildikten ve General Przevalskiy'e de başvurulduğu yazıldıktan sonra bu durumun sert emirler ile önlenilmesi rica olunmaktadır.

c. Bu arada Rus Kafkas Orduları Başkomutanı Piyade General Przevalskiy'den Osmanlı Grup Komutanı'na gelen 19 Aralık 1917 (1 Ocak 1918) tarih ve 56057 numaralı resmî mektup metni aynen aşağıdadır.

"Sayın General,

24 Aralık 1917 tarih ve 7312 numaralı resmî mektubunuzda belirtilen isteğe uygun olarak Erzincan Mütarekesi'nin 12. maddesine

(8) Bu sırada Brest-Litowsk Antlaşması imzalanmamış ve henüz müzakereler devam ettiği için, Müslüman halka yapılan tecavüzler Brest-Litowsk'da bulunan delegelerimiz vasıtasıyla Rus delegeleri nezdinde yalnız protesto edilmekle yetinilmişti.

dayanarak 13. maddenin tamamen kaldırılması için bence hiç bir zorluğu bulunmadığını bilgilerinize arz ederim.

Kumandam altındaki ordular tarafından işgal edilmiş bulunan bölgedeki Müslüman halka karşı Ermeniler tarafından yapılan ve tarafınızdan bildirilen mezâlim ve uygunsuz hareketlere gelince; işgal edilmiş vilâyetler genel delegeliğine bu madde hakkında hemen derin ve dikkatli bir araştırma yapılması ve aynı zamanda anılan vilâyetlerdeki Osmanlı halkına karşı muhtemel her türlü şiddetli davranışın zamanında önlenmesi için tesirli ve şiddetli tedbirlerin düşünüldüğü hakkında acele emirler verildiğini arz ederim.”(9).

d. Bu sırada General Odişelidze'den Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı'na gelen telgraf aynen şöyledir :

“Aşağıdaki üzücü olayları zât-ı devletlerine üzüntü ile arz etmeyi görev sayıyorum :

Güya Müslümanlar'ın ihtilâl çıkaracağı hakkında bazı bozguncuların yaydıkları haberler üzerine, Erzincan'da 15/16 Ocak 1918 gecesi, şehirde bulunan askeri birliklere mensup askerler kendiliklerinden Müslüman evlerinde arama ve taramaya kalkışmışlardır. Bu sırada tabanca mermisi ile bir askerin yaralanması, şehrin çeşitli noktalarında aramaya karşı koyan Müslümanlar aleyhine silâh kullanılmasına sebep olmuş ve neticede iki taraftan birçok insan ölmüş ve yaralanmış ise de sayıları henüz belli olmamıştır.

Subayların işe müdahalesi kan dökülmesine son vermiş ve çarışmanın genişlemesine engel olmuştur. Olaydan dolayı derin üzüntülerimi zât-ı devletlerine bildirir ve gerek önayak olanlar ile huzuru bozanlar hakkında ve gerek Müslümanlar hakkında yanlış haber yayanlar hakkında tarafımdan en kesin ve en sert tedbirler alındığını

(9) General Przevalskiy'nin yukarıdaki mektubunda, Ermeniler'in işgal bölgesindeki Müslümanlar'a saldırdıkları dolayısıyla doğrulanmaktadır.

ve suçluların en ağır cezaya çarptırılacaklarını arz ile derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

Numara : 132

10 Ocak 1918
Odişelidze" (10)

e. Osmanlı komutanının General Odişelidze'ye gönderdiği aşğıdaki mektupta da olaylar anılmıştır.

"Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze Cenâplarına,

Sayın General..

Eskidenberi Rus ordusunun işğali altındaki toprakların şurasında, burasında görülen ve belgelerle ispat edilmiş olan Ermeni mezâlimine özellikle, Rus-Kafkas Ordusu I. Kolordu Karargâhı'nın Erzincan'dan çekilmesinden sonra Erzincan ve çevresindeki köylerde daha büyük çapta devam edildi. Ermeniler tarafından Müslümanlar'a yapılan bu mezâlimin yalnız ıssız yerlerde bulabildiklerini öldürmekle kalmayıp son zamanlarda bazı köylerde Müslüman halkın namusuna tecavüze, mallarını yağmaya ve evlerini yakmaya kadar ileri gidildi. Bu cümleden olarak, 12 Ocak 1918 tarihinde Erzincan'ın 18 km. güneydoğusundaki Zekkîh(11) köyü, halkına her türlü mezâlimi yaptıktan sonra tamamen yakıldı. Bundan başka aşağı yukarı bir hafta

(10) General Odişelidze'nin telgrafı yalnız Erzincan'da bir katliâmın yapılmış olduğunu değil, aynı zamanda bu katliâmın önceden plânlanıp yönetildiğini gösteren bir belge niteliğindedir. Bu sırada Erzincan'da Sivaslı Murat hakimiyeti elinde bulunduruyordu. Şehirdeki askerler Ermeni idi ve Genel Komutan olarak da (Eskiden Rusya'nın Tokyo askerî ataşesi Fransız asıllı Ermeni) Albay Morel bulunuyordu.

Erzincan'da büyük çaplı katliâmın yapıldığı çeşitli kaynakların haberlerinden anlaşılmaktadır (Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası). Erzincan'dan kaçmayı başaran kimselerin verdikleri ifadeler de bunu doğrulamaktadır.

(11) Erzincan merkez ilçenin Çağlayan Bucağı'na bağlı bugünkü Değirmenköy.

önce de Ardasa'nın(12) üç kilometre güneybatısındaki Koska Müslüman köyünün 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından basılarak Müslüman kadınlarına tecavüz edildiği ve köyün yakıldığı anlaşıldı. Başkomutan Piyade General Przevalskiy tarafından 19 Aralık 1917 tarih ve 56057 numaralı resmî mektubuyla verilen güvenceye tamamiyle inandığım halde olaylar ve benzer olayların kesin bir şekilde önlenmesini zât-ı âlî-yi kumandanilerinden dostluk hisleriyle rica eder ve insanlık ve medeniyet namına Osmanlı Müslüman halkının ırz, can ve mallarını korumaya sarfedilecek gayretlere minnettar kalacağımı arz ederim, sayın General!..

f. Olaylar şiddetleniyor, acıklı haberler geliyordu. Özellikle Rus Kafkas Ordusu I. Kolordu Karargâhı'nın Erzincan'dan hareketi ve Rus birliklerinin Erzincan'ı tamamen terk etmesi, Ermeni çetelerinin Erzincan'a hâkim olduğunu göstermektedir. General Przevalskiy'nin gelen mektubuna cevap verilmeyle beraber mezâlim hakkında elde edilen bilgiler Generale aşağıda olduğu gibi bildirilmiştir :

"Rus Kafkas Orduları Başkomutanı Piyade General Przevalskiy Cenâplarına,

Sayın General,

19 Aralık 1917 (1 Ocak 1918) tarih ve 56057 numaralı resmî mektubunuzu aldığımı söylemekle şeref duyarım. Brest-Litowsk Antlaşması'nın(13) 5. maddesi Erzincan Mütarekesi'nin 13. maddesi yerine geçeceğine göre, bu sonuncu maddenin arzuınıza uygun olarak mütareke metninden çıkarılmasıyla ilgili olarak mütarekenâmeye şerh

(12) Gümüşhane - Torul ilçesi merkezi.

(13) Ayastefanos Antlaşması'ndan tam 40 yıl sonra, Sovyet Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Brest-Litowsk (Brest-Litowsk, Alman - Rus cephesinden 180 km. geride bir kale olup, Alman karargâhı burada bulunuyordu.)'da 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan antlaşmaya göre, Türkiye'nin sınırı 1877 - 1878 yılındaki sınır olacaktı. Yani Kars, Ardahan ve Batum tekrar sınırlarımız içine katılmıştı. Bu konuda geniş bilgi için bkn., Akdes Nimet Kurat, a.g.e., s. 339 - 395, 652 - 658; Tülây Duran, "Bolşeviklerin Batılılarla ilk Diplomatik İlişkileri : Brest-Litowsk Antlaşması ve Türkiye," BTDD, Sayı : 38, İstanbul 1970, s. 13 - 20.

verildi. Rus orduları işgali altında bulunan belli yerlerdeki Osmanlı Müslüman halkının Ermeniler tarafından kesin olarak mezâlime maruz kalmamaları için ilgili makamlara ve sorumluya sert ve kesin emirler verildiğini ve çıkması muhtemel her türlü uygunsuz hareketlere karşı etkili ve sert tedbirler alınacağını bildirmenize bütün kalbimle teşekkür ederim. Son zamanda başgösteren bazı olayları engelleyen tedbirlerin alınması ricasıyla Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze cenâplarına bildirdiğim gibi, Ermeniler'in mezâlimi hakkında elde edebildiğim bir kısım bilgileri zât-ı devletlerine aşağıda olduğu gibi arz etmeyi lüzumlu ve faydalı gördüm.

Özellikle Rus-Kafkas Ordusu I. Kolordu Karargâhı'nın Erzincan' dan hareketinden sonra Erzincan kasabası ile civar köylerinde Ermeniler'in mezâlimi, yalnız ıssız yerlerde rastladıklarını katletmek, gece birtakım evleri basarak sahiplerini öldürmek gibi nefretin kötülük olmaktan çıkarak, bazı köylerin tamamen yakılması, kadınların namusuna tecavüz ve yaktıkları köylerdeki halkın katliâmı derecesine var-
dığının derin üzüntü ile semâ-i devletlerine ulaştırılmasını görev sayarım. Bu cümleden olarak, 12 Ocak 1918'de Erzincan'ın 18 km. güneydoğusundaki Zekkih (bugünkü Değirmenköy) köyü Ermeniler tarafından acıklı sona uğratılmış ve aşağı yukarı bir hafta önce de Ardasa (bugünkü Torul ilçesi merkezi)nin üç kilometre güneybatısında Koska Müslüman köyü 30 kişilik bir Ermeni çetesi tarafından basılarak insanlığı ağlatacak kötülükler yapıldıktan sonra köy de yakılmıştır. Rus Kafkas ordusunun dinlenmek için gerilere çekilmesi ile bu ordu parçalanarak kısımlarını geride bırakan kısmen Rus memleketleri halkından bulunan Ermeni birliklerinin bu türlü olaylara karşı devletin emir ve yasağını gerçekten ne derecede samimiyetle yerine getirebileceklerinin takdirini eskiden beri bu konuda sahip oldukları yüksek fikir, kanâat ve söz geçerliliğinin gerçek takdirlerine terk ve havâle ve engelleyici ciddî tedbirlerin hızlandırılması konusundaki isabetli kararınızı bekler ve bu münasebetle eski ve samimî olan, saygılarımın kabulünü rica ederim, sayın Generall.." (14).

(14) Bu mektuptaki anılan olaylar hk., bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

g. Bu mektuptan sonra toplanan bilgiler de ayrı ayrı hem General Przevalskiy'e hem de General Odişelidze'ye Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı tarafından aşağıda olduğu gibi yazılmıştır :

Suşehri'nden

29 Ocak 1918

Sayın General,

Rus orduları işgali altında bulunan Osmanlı topraklarındaki Müslüman halka karşı Ermeniler tarafından devamlı olarak uygulanan zulüm ve uygunsuzlukların ne kadar feci ve acıklı olduğunu gösteren, bu defa haber alınan bazı olayları da büyük bir üzüntü ile siz ekselanslarına ulaştırmaya mecbur olduğumdan dolayı müteessirim. Yüksek Rus Komuta Heyeti'nin ve hür Rus ordusunun asil hislerine tamamen aykırı olduğundan emin olduğum bu durumun, bir an evvel önüne geçmek için ortada zorlayıcı ve fakat medeniyet ve insanlık hisleriyle dolu bir lüzumun bütün kuvvetiyle hâlâ hüküm sürdüğüne, kendileri kadar yüksek makamlarının (zât-ı devletlerinin) da kail olduğu şüphe ve tereddüt götürmez.

1 — Aslen Zazalar(15) köyü halkından olup Erzincan'da oturan Kara Mehmet'in oğlu ile dört arkadaşı içinde bulunduğumuz ayın başında Haşhaş değirmeninde Ermeniler tarafından parçalanmışlardır.

2 — Erzincan'da Demirciler yakınında, Kürt Mehmet Ağa'ya, Ermeniler taarruz etmişler ve aynı mahallede oturan bir Müslüman kadını zorla alıp götürmüşlerdir.

3 — Daha önce Erzincan'da belediye kâtibi olarak bulunan Mehmet Efendi'yi Ermeniler esir alarak bilinmeyen bir yere götürdükleri gibi annesi, hanımı ve dört yaşındaki çocuğunu da parçalamışlardır.

(15) Erzincan merkez ilçenin Çatalarmut Bucağı'na bağlı bugünkü Baltaş köyü.

4 — Ermeniler Ardos(16)lu Gülbahar oğlu Veysi'nin hanımını zorla almak istemişler ve karşı koyması üzerine Veysi'yi öldürmüşlerdir.

5 — Ermeniler Mezraa(17) köyünde Şaşonun Hüseyin oğlu Dursun'u yine kendi evinde öldürmüşlerdir.

6 — Peçençli Mahmut oğlu İsmail, Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

7 — 12 Ocak 1918 günü Ermeniler Güleraş köyünü basarak 17 Müslümanı kollarından bağladıktan sonra kurşuna dizmişlerdir.

8 — 7 Ocak 1918 günü Rus askerî elbisesi giymiş Ermeniler'in Karadeniz sahilinde Fol(18) kasabasından 50 kadar kadın ve erkeği Trabzon tarafına götürdükleri ve bunlardan Şarlıpazarı(19)nın dört kilometre güneydoğusundaki Şahmelek köylü Çakıroğulları'ndan Hüseyin Çavuş'un cesedinin daha sonra Fol deresinde bulunduğu anlaşılmıştır.

9 — Şarlıpazarı (bugünkü Şalpazarı bucağı)nın yedi kilometre güneyindeki Kızılağaç köyünden iki Müslüman'ın, Ermeniler tarafından elleri ve kolları bağlanmış ve sonra süngülenmiş cesetleri bulunmuştur.

10 — Karslı Rum asıllı bir subay birkaç Ermeni ve Rum askerini de teşvik ederek Fol (bugünkü Kalınçam köyü) kasabası camiinin minaresine çıkmış ve attıkları silâhların mermileri kasabada dolaşan dört Müslüman'ın ölümüne sebep olmuştur.

11 — Torul'un Erikli köyünden olup Görele'de yerleşmiş bulunan Çenberlioğulları'ndan Vasil ve Kostî, Rum ve Ermeni askerleri ile civar köylerdeki Müslüman halkı katliâma başlamışlar ve bu toplu kıyıma ne yazık ki, Fol (Kalınçam) kasabasındaki Rus askerleri de

(16) Erzincan-Kemah ilçesi'nin bugünkü Alpköy Bucağı'na bağlı Beşikli köyü.

(17) Erzincan-Kemah ilçesi'nin bugünkü Alpköy Bucağı'na bağlı Mezraa köyü.

(18) Trabzon-Tonya ilçesi'nin bugünkü Kalınçam köyü.

(19) Trabzon-Vakıfkebir ilçesi'nin Şalpazarı bucağı.

kısmen katılmışlar ve olay sırasında, kadınlara alenen tecavüzde bulunmuşlardır.

12 — Bir aydan beri Rus askerî üniforması altında Rum ve Ermeni çeteleri Şarlıpazarı (Şalpazarı)'nın batısında Nefs-i Şarlı, Akkiliye ve Eynesil(20) köyleri Müslüman halkını öldürmüş, mallarını ve eşyalarını yağmalamış, namuslarına tecavüz etmişlerdir.

13 — 5 Ocak 1918 günü Çavuşlu'nun yedibuçuk kilometre güneyindeki Kırıklı köyünü ve Görele'nin doğusunda Filteroğlu ile Gökeli arasındaki Aralıkos(21) denilen Müslüman köyünü Ermeni ve Ruslar' dan meydana gelen çeteler basarak yağma etmişlerdir.

14 — 50 kişilik bir Ermeni çetesinin Ardasa (Torul ilçesi merkezi)(22)'yı basarak kasabayı yağma ve çarşığı yaktıkları haber alınmıştır. Ekselanslarına arz ettiğim yukarıdaki olaylar, belgelere ve sağlam haberlere dayanmakta olup, hakkında sağlam bilgi olmayanlardan sarf-ı nazar edilmiş ve bilgi alınamayanların mevcut olabileceğinin arzına da lüzum görülmemiştir. Arzedilmiş hususlar hakkında gerekli tedbirlerin ve kararların alınacağına ve gecikmeden tatbik sahasına konulacağına tam bir ümit beslediğimi bildirir, en derin saygı hislerimin kabulünü rica ederim, sayın Generall..”

h. Olayların devamlı ve tehlikeli bir durum arzettiği ve Rus birliklerinin terhisi sebebiyle Rus komuta heyetlerinin olayların önüne geçemediği görülmüştü. Rus Türkistan II. Kolordu Karargâhı'nın Kel-

(20) Giresun'un bugünkü Eynesil ilçesi.

(21) Giresun-Görele ilçesine bağlı bugünkü Aralıköz köyü.

(22) I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında Ermeniler'in Türkler'e yaptıkları mezâlimi yerinde tespit etmek için kurulan ve yabancı yazarların da bulunduğu heyetin başkanı tarihçi Ahmet Refik (Altınay), "Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler, İstanbul 1919" adlı eserinde Ardasa (Torul)'ya girişlerini şöyle anlatmaktadır: "Ardasa'ya geldiğimiz zaman, harâbeden başka bir şey görülüyordu... Ruslar'ın tahribâtından, Ermeniler'in mezâliminden kalbe dehşet geliyor... Ardasa harâb. Câmin içi, mezarlık kâmilten perişan. Câmi ile medrese ahıra tahvil edilmiş, mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar fişek kovanlarıyla dolu." Daha fazla bilgi için bk., Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Ankara 1981, s. 22 - 29.

kit'ten çekilmesi o bölgeyi de bir katliâm sahnesine çevirmiş, hatta Kelkit'teki Mütâreke Komisyonu üyelerinin hayatlarının da tehlikede olduğu anlaşılmıştır. Bu facia ve olaylara bir an evvel son verdirilmesi için taraflarca tedbirler alınması Osmanlı Orduları Komutanlığı tarafından Rus komutanına aşağıda olduğu gibi teklif edilmiştir(23) :

"Numara : 815

Suşehri'nden
2 Şubat 1918

Sayın General,

Osmanlı topraklarının işgaliniz altına giren yerlerinde oturan Müslüman halkın, Rus askerlerinin çekilmesiyle ve yerlerine Ermeniler'in yerleşmesiyle uğradıkları mezâlim ve yolsuzlukların çok ileriye vardığını ve Müslümanları diri diri yakmak, birbirine bağlayarak kurşuna dizmek gibi tüyler ürpertecek cinayetlerin birbirini takip ettiğini haber alırken duyduğum üzüntüyü zât-ı devletlerine bildirirken de acılarımın sonsuz olduğuna inanmanızı özellikle rica ederim.

Bu mezâlimin emir ve uyarı ile engellenmesi zamanının geçtiğine inanarak, bu yolda taraflarca alınması lüzumlu âcil ve tesirli tedbirlerin uygulanmasında gecikilmeyeceği şüphesizdir.

29 Ocak 1918 tarih ve 839 numara ile benzer tecavüzlerin gittikçe genişlediğini ve hatta Rus Türkistan Kolordusu'nun Kelkit'ten ayrılmasından sonra orada bulunan karma komisyon üyelerinin de hayatlarının emniyette olacağının iddiaya değer yeri olmadığını bildirdikten sonra, seçme hakkı bulunmayan sebepten dolayı Rus askerlerinin çekildikleri bölgelerdeki zulüm görmüş halkın ırz, mal ve canlarının korunması bahis konusu olduğunda ekselansınızın tespit edeceği şekilde tarafımdan yardım etme imkânının her zaman mevcut bulunduğunu zât-ı devletlerine ulaştırmakla şeref duyar ve bu münasebetle takdim ettiğim derin saygılarımın kabulünü rica ederim, sayın Generall.."

(23) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

General Przevalskiy'e gönderilen yukarıdaki mektubun bir sureti de General Odişelidze'ye gönderilmiş ve kendisinden çaresiz kalan Osmanlı Müslüman halkına yardım etmesi rica edilmiştir.

1. Erzincan'daki katliâm'ın seyri hakkında çeşitli kaynaklardan bilgiler alınmakta ve bu katliâmın korkunçluğu hakkındaki haberler birbirini teyit etmekteydi. Katliâm o derece devam ediyor ki, sütün ke-silmemiş çocukların öldürüldüğü, hamile kadınların karınlarının yarı-larak çocuklarının çıkarıldığı, insanların diri diri yakıldığı, bakirelere her türlü kötülük ve alçaklığın yapıldıktan sonra parçalandığı ve bir-çok insanın evlere doldurularak yakılması gibi mezâlime rastlanıyor-du. Erzincan askerî komutanı Albay Morel'in Osmanlı genel karargâ-hına ulaştırılmak üzere Refahiye Rus Mütâreke Komisyonu üyesi Yüz-başı Tchaplîkin'e verilen ve aynen neşredilen telefon mesajı gerçekten dikkati çekici özelliktedir. General Odişelidze'nin yukarıdaki tel-grafla ile ters olan bu telefon mesajı tecavüzleri bütün çıplaklığı ile is-pat etmektedir. Bu mesaj, içinden asker üzerine ateş edilen bir evin, yüzlerce kadın, çocuk ve ihtiyar doldurularak yakıldığını bildirmekte dir(24).

General Odişelidze'nin olay hakkındaki anlattığı ve sonradan Er-zincan'ı tekrardan ele geçiren Türk komuta heyetlerinin ve birliklerinin görüşleri ve bu tecavüzlere uğrayanlardan bir kısmının mevcut fotoğ-rafları ile özellikle Alman ve Avusturya gazetecilerinin işgal altındaki Osmanlı topraklarındaki Ermeni mezâlimini yazmak ve tespit etmek

(24) Bu konuda bkn., Erzurum'da esir edilen Rus II. Kafkas Topçu Alayı Komu-tanı Twerdo Khlebof'un notları. Twerdo Khlebof tarafından Erzurum'da 16 ve 29 Nisan 1918 tarihlerinde kaleme alınmış olan bu raporlar Ermeniler tarafından Türkler'e karşı girişilmiş katliâmları açıkça göstermektedir. Bkn., Ahmet Hulki Saral, Ermeni Meselesi, Ankara 1970, s. 396-402; Ayrıca bkn. Twerdo Khlebof, "Târihçe," Ermeniler Hakkında Makaleler - Derleme-ler, Atatürk Üniversitesi Kuruluşu'nun XX. Yıl Armağanı, Cilt : II., Ankara 1978, s. 243-268; Twerdo Khlebof, "Hâtıra," a.g.e., s. 269-276; Twerdo Khlebof'un notları için şu esere de başvurulabilir: Memories of a Turkish Statesman (1913-1919): By Djemal Pasha (Bir Türk Devlet Adamının Hâtıraları, 1913-1919: Cemal Paşa), New York 1922, s. 281-285, 285-298.

üzere yaptıkları inceleme gezisi(25) sırasında Erzincan'da Ermeniler tarafından öldürülerek kuyulara doldurulan zulüm görmüş insanların tanınmaları maksadıyla çıkarılmaları sırasında gazeteciler de hazır oldukları halde alınan fotoğrafları, mezâlimi bütün çıplaklığı ile belgelemeye yeterli görünmektedir(26). General Odişelidze'nin anlattığına göre, kuyulardan seksener seksener zulüm görmüş cesetler çıkıyor ve bu kuyuların sayısı 200'ü geçiyordu. Türk birliklerinin Erzincan'ı tekrar ele geçişi sırasında kasaba ve civarında topladığı 800'den fazla ceset bu kuyulardan çıkarılanlardan ayrıdır. Çardaklı Boğazı'ndan Erzincan'a kadar olan bütün köylerin tamamen yıkılıp yakıldığı ve halkının kaybolduğu, bütün meyve bahçelerinin tahrip edilmiş olduğu inceleme raporlarından anlaşılmaktadır. Kuyularda bulunan şehitlerin cesetleri ve bir yıkıntı haline gelmiş olan Erzincan ve ovası, bütün dünya medeniyetinin gözleri önüne serilmeye hazırdır.

(25) Alman yazarı Dr. Weiss, Avusturyalı yazar Dr. Stein ve tarihçi Ahmet Refik Bey'den müteşekkil tarafsız bir hey'et 17 Nisan - 20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Trabzon, Erzincan, Kars, Erzurum ve Batum bölgesini dolaşarak gördüklerini tespit etti. Ahmet Refik Bey gezdiği yerlerde gördüklerini "İki Komite - İki Kıtla" ve "Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler" adlı kitaplarında toplamıştır. Bkn., not 22.

(26) Tarihçi Ahmet Refik, Erzincan'daki Ermeni Mezâlimi'ni şöyle anlatıyor: "Erzincan'da mahalleler hemen tamamen harabti. Evlerin perişan ve yıkık duvarları gösteriyordu ki, Ermeni ile Türk arasında en müthiş mücadeleler buralarda olmuştur... Fakat sokaklarda, kuyularda yatan kanları kurumamış taze cesetler, Ermeniler tarafından öldürülen zavallı Türkler'di... Dar kuyulara bakıldığı zaman, geriye bir koku, baş döndürücü bir tesirle kalbe baygınlık veriyor, bedbaht Türkler'in kuyunun taşlarına yapışmış saçları ve elbise parçaları görölüyordu.

Virâneler, yangın yerleri, duvar dipleri hep Türk ölüleri, kol parçaları, kafatasları, yağlı bacak kemikleri, henüz çürümemiş insan gövdeleriyle doluydu...

Mezarlığa doğru gittim. Birkaç kişi kabir kazıyorlardı. Yanlarındaki çuvalda birşey vardı. Baktım, genç bir adam ölüsü! Ezilmiş simsiyah kesilmiş. Elbisesi parçalanmış, ayakları yarisına kadar çürümüş. Otuzdört yaşında bir tüccarmış. Akrabaları kuyudan çıkarmışlar. Ermeniler bu talihsiz adamı, soyduktan sonra bıçakla parçalamışlar, cesedini kuyuya atmışlar. Dört çocuğu varmış. Bu faciâyı hem anlatıyorlar, hem de yırtık kollarının yeniyile gözyaşlarını siliyorlardı." Bkn., İki Komite - İki Kıtla, İstanbul 1919, s. 71 - 72; Ayrıca bkn., Kafkas Yollarında, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, s. 30 - 40; Ali Kemali, a.g.e., s. 109 - 116, 117 - 134.

Albay Morel'in Tchaplakin'e çektiği telefon mesajı :

"Aşağıdaki hususun Osmanlı Ordu Komutanlığı'na bildirilmesini sizden rica ederim.

Erzincan'da 15/16 Ocak gecesi, garnizonumuz askerleri ile şehir yerli Müslüman halkı arasında silahlı çatışma meydana gelmiştir. Müslümanlar'dan 100'den fazla ölü vardır ve içinden askerimiz üzerine ateş edilmiş bir ev yakılmıştır(27).

Kürtler(28)in Erzincan-Erzurum yolu üzerindeki askerimize, katarlarımıza ve depolarımıza devamlı saldırıları ve şehirli Müslümanlar'ın yardımı ile Erzincan'a taarruz edeceklerine dair alınan haberler ve şehirli halkın pencerelerden askerler ile subaylar üzerine ateş etmesi bu silahlı çatışmaya zemin hazırlamıştır ki, bu ateşe ben ve kurmay heyeti başkanı da maruz kaldık. Silâh saklandığı tahmin edilen bir evin aranması sırasında bir Türk tarafından bir askerimizin yaralanması silahlı çatışmanın çıkmasına sebep olmuştur. Askerin yaralanması haberi asker arasında kızgınlık yaratmış ve bu kötü silâhlı çatışmaya sebep olmuştur (29). Silâhlı çatışma subaylar ve aklı başında olan kimselerin yardımı ile yatıştırılmıştır. Türkiye ile Rusya arasında dostluk ilişkilerinin kurulmak üzere olması sebebiyle yukarıda anlatılan üzücü durumlardan dolayı duyduğum derin üzüntüyü ve bu gibi durumların tekrarlanmaması için tarafımdan her türlü tedbirin alınmış bulunduğunu Osmanlı Genel Karargâhı'na bildirmenizi rica ederim.

Erzincan Komutanı Kurmay Albay
Morel"

-
- (27) Albay Morel, 15 - 16 Ocak 1918 gecesi Erzincan'daki olayı, silâhlı çatışma olarak göstermektedir. Aslında bu bir çatışma değil, silâhsız masum Türkler'in Ermeniler tarafından öldürülerek kuyulara doldurulmasıdır.
- (28) Türk'ün bir boyu olan Kürtler, Doğu Anadolu bölgesindeki Rus işgaline ve Ermeniler'e karşı asırlardan beri üzerinde yaşadıkları topraklarını koruyabilmek için mücadele vermişler ve Türk'ün haklılığını dünyaya göstermişlerdir.
- (29) Bir askerın yaralanmasının, şehri alt-üst edeceği yalanına ancak Ermeni Albay Morel inanabilir.

Yüzbaşı Tchapliline telefonla aşağıdaki hususları teklif etmektedir :

"Bu durumu biz, yani karma komisyon müzâkere ettik ve durumun incelenmesi için olayın meydana geldiği yer ile temas etmeyi gerek bu durum dolayısıyla ve gerek ilerdeki (çıkabilecek) durumlar açısından uygun gördüğümüzden komutanlar arasında anlaşma olduğu takdirde Erzincan'da toplanılmasını daha uygun bulduk. Bunu da Komutan Paşa Hazretleri'ne bildirmenizi rica ederim.

Yüzbaşı Tchapliline "

"Yerli halkı sessiz (sakin) çalışmaya davet etmeme rağmen Erzurum-Erzincan yolu üzerinde Kürtler'in askere, katarlara ve depolara devamlı saldırılarından dolayı yolun iki tarafında bulunan ve Kürt çetelerine sığınak olan köyleri yıkmak suretiyle ceza verici tedbirler almaya mecburum(30).

Türkiye ile Rusya arasında kurulmak üzere bulunan dostluk ilişkileri sebebiyle yukarıda anılan tedbirleri almak zorunda olduğumdan dolayı derin üzüntülerimi ve Kürt aşiret reislerine anılan saldırılarından vazgeçmeleri için lüzumlu (gerekli) uyarıların yapılmasını, Osmanlı Genel Karargâhı'na ulaştırmanızı arz ve istirham ederim.

Morel"

i. Mütâreke komisyonu üyelerinin Refahiye'de toplanması önceden kararlaştırılmış bulunduğu yerinin değiştirilmesine Türk ordusu komutanlığınca lüzum görülmeverek yalnız mütâreke komisyonu üyelerinden iki kişinin Erzincan katliâmı hakkında yerinde inceleme-

(30) Türk düşmanlığını ileri dereceye vardiyan Albay Morel, hayalindeki Kürt tehlikesi ve Rus depolarının yağmalanacağını ileri sürerek çevredeki köylerin Kürt çetelere yataklık ettiğini; bu sebeple anılan köylerin yıkılarak cezalandırılacağını belirtirken, işlemi yerine getirecek kuvvetin Ermeni çeteleri olduğunu da dolaylı olarak ifade etmektedir.

lerde bulunmak üzere Erzincan'a gidip gelmelerinin orduca uygun görüldüğü hakkında aşağıdaki telefon mesajı Tchapliline verilmiştir.

"Yüzbaşı Tchapliline
Refahiye Rus Mütâreke Komisyonu Üyesi

Suşehri'nden
5 Şubat 1918

3 numaralı komisyonun Refahiye'de toplanması önceden kararlaştırılmış bulunduğundan Komutan Paşa bunun değiştirilmesine lüzum görmemektedirler. Yalnız Albay Morel'in telgrafında bildirdiği Erzincan katliâmının yerinde incelenmesi için zât-ı âlileri ile kurmay heyetimizden Yüzbaşı Talât Bey'in Erzincan'a gidip gelmek üzere görevlendirilmenizde ordumuz için bir sakınca görmediklerini Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze'ye telsiz telgraf ile yazdılar ve düşüncelerini sordular. Alınacak cevabı zât-ı âlilerine bildireceğim. Saygılarımın kabulünü rica ederim.

Ordu Kurmay Başkanı
Ömer Lütfi"

j. Mütâreke komisyonu üyelerinden iki kişinin Erzincan'a gönderilmesi hakkında General Odişelidze'ye telgraf veriliyor.

Rus Ordusu II. Türkistan Kolordu Karargâhı ile Tümen Karargâhı'nın Kelkit'i terketmeleri sebebiyle Kelkit'te hayatlarının tehlikede bulunduğunu anlayan mütâreke komisyonu üyeleri ortak bir tutanak ile Osmanlı birliklerinden bir müfrezenin Kelkit'i işgal etmesi için aşağıda olduğu gibi mürâcaatda bulunurlar.

"Kelkit Karma Mütâreke Komisyonu Kararı

Kelkit

4 Şubat 1918

1 — Rus II. Türkistan Kolordusu birliklerinin Kolordu ve Tümen karargâhlarının gitmesinden sonra Kelkit kasabasında ve çevresinde bulunan eşya ve yiyecek mağazalarını, halkı ve Kelkit Mütâreke Komisyonu'nun can güvenliğini eşkiyaya karşı korumak ve temin etmek üzere Kelkit'e düzenli Rus birliklerinin gelmesine veya her iki tarafın genel karargâhlarından gelecek emre kadar yeterli sayıda Türk birliklerinin çağırılmasına karar verdik.

2 — Bu birlikler, Rus birliklerinin gelmesiyle geriye çekilecektir.

3 — Türk birliklerinin çağırılması Rus ordusuna karşı bir saldırı mahiyeti taşımamaktadır.

4 — İşbu karar Türkçe ve Rusça olarak yazılmış ve iki taraf arasında imzalanmıştır.

4 Numaralı Karma Mütâreke Komisyonu Üyeleri :

Posmekof Vorofof (Yarbay) Rüştü Cemil Cahit"

k. Refahiye Mütâreke Komisyonu'ndan iki kişinin Erzincan katliâmını yerinde incelemek üzere General Odişelidze'ye yazılan telgrafa cevap alınmıştır :

"Albay Morel'in Yüzbaşı Tchapliline'e gönderdiği mektupta, söz konusu edilen iş hakkında inceleme yapmak üzere karma komisyonun

Erzincan'a gönderilmesi imkânı hususundaki teklifinizi yazık ki, kabul edemeyeceğimi arz ederim. Çünkü mütâreke hükümlerine göre, anılan komisyonların yetkisi ancak mütâreke şartlarının uygulanması sırasında meydana gelecek yanlış anlaşılımlar ve tarafsız bölgelerde çıkabilecek olaylar için geçerlidir. Bu sebeple ben, bu komisyonların yetkilerinin genişletilmesine taraftar olmadığım gibi ileride her iki taraf için kötü örnek olmasını da arzu etmem ve bundan başka evvelce 23 Ocak 1918 tarih ve 15132 numaralı telgrafta arz ettiğim gibi, Erzincan olayına son vermek ve suçluların en şiddetli cezalara çarptırılması için tarafımdan en kesin tedbirler alınmıştır (31). Derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

Numara : 15147

25 Ocak 1918

Odişelidze''

I. Refahiye Karma Mütâreke Komisyonu'nun yukarıdaki tutanakta geçen teklifleri Osmanlı Ordusu Komutanlığı tarafından kabul edilmiş ve Kelkit'e bir müfreze gönderilmiştir. Durumdan General Odişelidze aşağıdaki telgrafla haberdar edilmiştir :

(31) Albay Morel, Türkler'in Ermeniler tarafından öldürülmelerine, namuslarının yok edilmesine ve mallarının yağmalanmasına bir yalan uydurmak için Ruslar'ın yol üzerindeki depolarının Kürt çeteler tarafından yağma edildiği ifadesiyle Ermeniler'in Erzincan'da yaptığı katliâmı örtbas etmek istemiştir. Morel'in himayesinde Erzincan'da yapılan Ermeni katliâmının Mütâreke Komisyonu tarafından yerinde incelenmesi için Türk Ordusu Komutanlığı tarafından Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'na yapılan müracâat, yalanlarının ortaya çıkacağından korkan Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze tarafından kabul edilmemiştir.

General Odişelidze'nin bu telgrafının başında, olayları inkâr ve gizlemek için uydurma zorluklar çıkarıp Karma Komisyon'un incelemesini reddettikten sonra olayın faillerinin kesin olarak cezalandırılacaklarına teminat verip Ermeniler'e yeni cinayetler hazırlamaları için zaman kazandırma politikası açıkça görülmektedir.

"Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze Cenâplarına,

Numara : 827

Suşehri'nden

6 Şubat 1918

3 Ocak 1918 günü öğleden sonra saat üçte Rus Türkistan II. Kolordusu ve Türkistan V. Tümeni komutanlarının maiyyetleriyle birlikte Kelkit'ten gitmelerinden itibaren kendilerini Ermeni çetelerinin tecavüzlerine karşı tehlike altında gören 4 numaralı Karma Komisyon üyeleri güvenliklerinin sağlanması, Kelkit civarındaki zulüm görmüş halkın hayatını, eşya ve yiyecek depolarının korunması için Kelkit'in bir Osmanlı müfrezesiyle işgaline bir tutanak ile lüzum gördüklerinden, önemli ve acele oluşundan dolayı isteklerini derhal yerine getirdim. Bunun kabul edileceğine tamamen emin olarak sevgi ve saygılarımın kabulünü rica ederim."

General Odişelidze yukarıdaki telgrafa aşağıdaki cevabı vermiştir.

"6 Şubat 1918 tarih ve 827 numaralı telgrafınızı aldım. Gerek komisyon üyelerinin ve gerek yerli halkın her kim tarafından olursa olsun, güvenliklerine zarar verecek saldırılara karşı alınan tedbirlerden dolayı derin teşekkürlerimi arz ederim. Bununla beraber şunu da bildiririm ki, yakında Kelkit'e düzenli birlikler gelecektir. Bu sebeple Kelkit'teki askerî birliğinizin yapmakta olduğu görev, bu bölgeye gelecek Rus birliklerine düşeceğinden gelişlerinde Kelkit'teki askerî birliğinizin geriye çekilmesini ve derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

Numara : 1518

21 Ocak 1918 (9 Şubat 1918)

Odişelidze"

m. Erzincan, Bayburt, Trabzon içinde ve çevrelerindeki Müslüman halka yapılan feci mezâlim hakkında yeni bilgiler gelmektedir. Ermeniler'in zulmünden kaçmayı başarıp orduya sığınanlar çok acıklı haberler getirmektedirler(32). Bu bilgilerin özeti aşağıdaki telgrafla General Odişelidze'ye bildirilmiştir.

"Rus Kafkas Ordusu Komutanı Tuğgeneral Odişelidze Cenâplarına,

Numara : 967

Suşehri'nden

11 Şubat 1918

Sayın General,

24 Ocak 1918 tarihinde 15132 numara ile telsizden aldığım telgrafınızın muhtevası bana bildirildi. Ermeni mezâliminin ve özellikle Erzincan katliâmına sebebiyet verenlerin şiddetle cezalandırılacağı hakkındaki vaatlerinize karşı pek derin teşekkürlerimi sunmakla şeref duyduğumu arz ve ancak Ermeniler'in kılıcından kurtularak tarafımıza sığınan ve yardım istemek için gelen ve günlük olaylara şahit olan insanların verdikleri bilgiler ile zât-ı devletlerine bildirilen olayların cereyan edişi yönünden kısmen birbirine benzemekle beraber sayı bakımından birbirinden farklı olduğunu arz etmeme müsâadelerinizi rica ederim.

1 — Ocak ayı başlarında Ermeniler'in, yollarda çalıştırılacağı bahanesiyle Erzincan'dan toplayıp götürdükleri 650 Müslüman'ın gittikleri yer bilinmemekle beraber acıklı sonları meydandadır.

2 — 31 Ocak 1918'de (ve tarihinize göre 18 Ocak 1918'de) Erzincan'da bulunan Ermeni çete reislerinden Sivaslı Murat'ın emriyle

(32) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

şehirde gezdirilen devriyeler bütün Müslümanlar'a Erzincan'ın kilise meydanı'nda toplanmalarını ilân ettiler. Sebebinin öğrenmek için mürâcât eden İhtiyarlar Meclisi üyelerini çete reisi Murat hemen tevkif ve idâm ettirmiş ve daha sonra Ermeni devriyeleri halkı evlerinden çıkararak önce postahaneye ve oradan da şehirde bulunan Vahit Bey' in konağına götürmüşler, gece saat 3'te 1500 Müslüman ile tamamen doldurulan konağın her tarafına Ermeniler tarafından ateş verilmiş, yanmamak için kendilerini pencereden atmak isteyenler de konağı sarmış bulunan Ermeniler'in kurşun ve süngüleriyle öldürülmüştür.

3 — Bundan başka aynı gece şehirdeki Kale Kışlası'na ve üç büyük konağa kadın ve çocuk doldurularak yakılmıştır. Şehirde 1000'e yakın evi yıkıp yakmışlardır.

4 — Bayburt'ta bulunan Ermeni çete reislerinden Arşak, civar Müslüman köylerine 7 Şubat 1918 tarihinde Bayburt'ta toplanmaları hakkında haber göndermiştir. Sonu belli olan bu durumdan kaçan halkın bir kısmı sığınmak ve yardım istemek için Kelkit'teki Mütâreke Komisyonu'na kadar gelmişlerdi. Bu davete gidenlerin neye uğradıkları bilinmektedir.

5 — Köse(33) ile Trabzon caddesi üzerinde, Türkistan XXIII. Alayı'nın gördüğü Müslüman ölülerinin sayısı Alay'ın tüylerini ürper-tecek dereceyi bulmuştur.

6 — Sonuç olarak, Rus ordusundan Ermeniler'e devredilmiş olan topraklarda Müslüman halkın, yeni doğmuş çocuklara kadar öldürülmesi, Trabzon çarşısı ve pazarının yağma edilmesi ve yakılması, Gö-rele ve Trabzon tekel tütünlerine el konulması, Rize'nin alevler içinde kalması ve buna benzer bütün fâcia ve olaylar dikkatinizi çekmek için beni, başvurmaya ve kesin tedbirlerin hemen alınması temennisinde bulunmaya zorlamaktadır.

(33) Gümüşhane-Kelkit ilçesine bağlı bugünkü Köse Bucağı.

7 — Erzincan'daki çete reisi Ermeni Murat'ın Mamahatun(34) kanalı ile Bayburt'taki Ermeni çete reislerinden Arşak'a verdiği emirler ve Arşak'ın yine aynı kanalla Murat'a gönderdiği raporlarından, işgal altında bulunan topraklardaki Müslüman halkın Ermeniler tarafından tamamiyle öldürülmesi ve yok edilmesinin kararlaştırıldığı bizce şüphe götürür bir yer bırakmamıştır.

Bugün kaderleri Ermeniler'in zulmüne ve esâretine terkedilen Osmanlı Müslümanları'ndan hiç birisinin ırzı, malı ve canı emniyette değildir. Sayın Generall, kesin ve sert tedbirlerle bu mezâlimin önüne geçmek için beslediğiniz derin insanlık hissinin devamlı hayranı ve minnettariyım. Yalnız bu temiz niyetin fiilen tesirli olması için uygulamanın da, maksatla birleşmesi, bu husustaki imkânların yaratılması ve kullanılması lâzımdır ki, sizden derin saygıyla rica ettiğim taraf da budur. Derin saygılılığımın..."

n. Her taraftan katliâm haberleri gelmektedir. Rus askerlerinin tamamen memleketlerine döndükleri, işgal altında bulunan topraklar-

(34) Erzincan'a bağlı bugünkü Tercan ilçesi. Tarihçi Ahmet Refik Mamahatun'daki Ermeni Mezâlimi'ni şöyle anlatmaktadır: "Mamahatun, parçalanmış evlâtlarını sinesine gömmüş, harab câmileri, yıkılmış evleriyle âdeta ağlıyordu. Ermeniler Akkoyunlular'dan kalma câmiî berhava etmişler ve ahâli-den pek çoğunu öldürmüşlerdi. Aşağıda dere kenarında geniş bir çukur yüzlerce Türk ölüleriyle doluydu. Kokmuş insan ölüleri, elbiseleriyle, çarıklarıyla birbirlerine karışmıştı. Bu cesetlerin eriyen yağları, ezilmiş başları, kopmuş kolları ve ayaklarıyla yığınlar teşkil ediyordu. Sığircık kümeleri bu talihsiz ölülerin etrafında, soğuktan kabaran siyah tüyleriyle ötüşüyor ve uçuyorlardı." Bkn., İki Komite - İki Kıtai, s. 73; Krs., Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, s. 43.

İ. Kafkas Kolordu Komutanı, XV. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Kâzım Karabekir de, 25 Eylül 1919 tarihinde Erzurum'a gelen Amerikalı General Harbord Hey'eti'ne verdiği raporda Mamahatun'daki mezâlimi şöyle anlatıyor: "Müfrezemiz, 22 Şubat'ta Mamahatun'u işgal etti. Burada sağ kalan kimse bulunmadı. Bütün ahâlisi büyük bir çukura doldurularak öldürülmüş-tü; her taraf da yanıyordu. Bunları gözümle gördüm." Bkn., I. Kafkas Kolordusu'nun 334/1918 Senedeki Harekâtı ve Meşhûdâtı Hakkında, General Harbord Riyasetindeki Amerika Hey'etine Takdim Edilen Rapor Suretidir, Erzurum 1335/1919, s. 2; zikreden M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi (1918 - 1920), Ankara 1970, s. 83.

daki Ermeni çetelerinin duruma hakim oldukları, Rus komuta heyetinin tamamen çaresizlik içinde bulunduğu görülmektedir. Bu suretle Müslüman halkın metotlu ve plânlı bir şekilde imhâya doğru gittiği anlaşılmaktadır. Köyler yıkılıp imhâ edilmiş, mallar yağma edilmiştir. Osmanlı Kafkas Orduları Komutanı birliklerinin bir kısmını ileri sürmek zorunda kalmış ve aşağıdaki telgrafla durumu Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Przevalski'ye bildirmiştir.

"Rus sınır hattı gerisindeki topraklarda bulunan Rus askerî birliklerinin geri çekilmiş bulunması, anılan bölgelerdeki halkımızın Ermeniler'in mezâlimine bırakılmasına ve buralarda emniyet ve asayişin tamamen ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Çeşitli tarihlerde Ermeni mezâlimi ve yapılan kötülükler hakkındaki arzettiğim bilgilere ilâveten şunu da arz etmek isterim ki, asayişsizlik günden güne artmakta ve elde edebildiğim bilgilere göre, Erzincan, Ardasa (Torul), Gümüşhane, Vakfıkebir, Pulthane yöresi birer katliâm bölgesi olmuştur.

Erzincan askerî komutanı Kurmay Albay Morel tarafından Refahiye Mütâreke Komisyonu Rus üyelerine gönderilen ve Yüzbaşı Tchapliline imzasıyla Refahiye'den telefonla bana aynen verilen telgraftan, 15/16 Ocak 1918 gecesi Erzincan'da çok korkunç bir olay meydana geldiğini büyük üzüntü ile öğrendim. Anılan mektupta silâh saklandığı sanılan bir evin aranması sırasında gûya bir Müslüman tarafından bir askerın yaralanmasının olaya sebep olduğu ve Erzincan'daki askerler arasında kızgınlık yaratarak Müslümanlar'dan (bana göre masum olan) 100'den fazla kişinin öldürüldüğü ve bir evin yakıldığı söylenmektedir. Bugün Erzincan'da Rus birlikleri bulunmamasına ve 25 seneden beri Erzurum, Van ve özellikle Bitlis vilâyetlerinde ayaklanmalarla hükümetin huzur ve rahatını bozmuş ve defalarca katiâma girişmiş ve gıyâben Osmanlı mahkemeleri tarafından idama mahkûm edilmiş eski Ermeni çete reislerinden Sivaslı Murat'ın başına topladığı adamlarıyla idareyi eline almış bulunmasına ve Albay Morel'in şekilden başka bir mahiyetinin ve emretme kudretinin bulunmadığına bakılırsa, bu son olayın da 24 Aralık 1917, 22 Ocak 1918, 29 Ocak 1918,

2 Şubat 1918 tarih ve 7312, 632, 738, 816 numaralı mektuplar ve telsiz ile gönderdiğim 11 Şubat 1918 tarih ve 917 numaralı telgrafımda bildirdiğim olayların devamı olup Ermeniler'in düzenledikleri bir plâna uygun olarak birbirini takip eden ve edeceğinden de en ufak şüphe olmayan evlerin yakılması, insanların öldürülmesi, malların yağmalanması ve ırza tecavüz gibi cinayetlerle Osmanlı Müslüman halkının yok edilmesini tasarladıkları ve Rus Yüksek Komuta Heyeti'nin iyi niyetini bütün kalbimle desteklemekle beraber yazık ki, seçme hakkı bulunmayan sebeplerden dolayı işbu anarşinin hâlâ önüne geçmeye gücünün yetmediği, işbu olayların artarak devam etmekte olmasıyla açık olarak görülmektedir. Albay Morel'in Yüzbaşı Tchapliline'e gönderdiği telgrafının bir paragrafında aynen (Erzurum-Erzincan yolu üzerinde Kürtler'in askere, katarlara ve depolara devamlı saldırılarından dolayı yolun iki tarafında bulunan ve Kürt çetelerine sığınak olan köyleri yıkmak suretiyle ceza verici tedbirler almaya mecburum).(35) yazılmış olup, askerî zaruretlerden ve savaşın gerektirdiği haller sebebiyle alınmış tedbirlerden şikâyet etmek akla gelir meselelerden değil ise de köylerin yakılması hususunun askerî zaruretler ile uygunluk gösteren yeri bulunmadığı ve işbu köylerin mektubumda arz ve izah ettiğim şekilde Ermeniler tarafından yıkıldığı ve bazı sebeplerden bu şekilde gösterilmesi lüzumlu görülen olaylardan belli olduğu kanaatını bes'ediğimden ve Osmanlılar ile Ruslar arasında devamlı ve sağlam bir dostluğa doğru müşterek adımlar atılırken Ermeniler tarafından işlenen bu gibi cinayetlerin ve yıkımların yanlış bir anlayış ile Ruslar'a yükleneyeceği aşîkârdır. Bu sebeple yerli halkta meydana gelecek (doğacak) güvensizliğin genişleyeceği de aşîkâr olup, bununla kurulmasına çalışılan barış ve sevginin zayıflaması olağan ve bunun fiilen yalanlanmasının da gerekli olduğuna inandığımdan dolayı beni haklı görmenizi zât-ı devletlerinden rica ederim.

Kelkit'teki Karma Mütâreke Komisyonu Osmanlı ve Rus üyelerinden aldığım bir telgrafta da, Kolordu ve Tümen komutanlarının 4

(35) Bkn., Suşehri'nden 5 Şubat 1918 tarihinde Albay Morel'in Yüzbaşı Tchapliline'e gönderdiği telgraf.

Şubat 1918 tarihinde saat 3'te Kelkit'i terkettikleri ve anılan Ermeniler tarafından Müslüman halka yapılmakta olan mezâlimden son derece üzüntülü oldukları bildirilmiş ve bugün Kelkit'te tek bir Rus askerinin kalmaması sebebiyle komisyon üyelerinin ve Kelkit ve civarındaki halkın canını ve Kelkit ile civarında bulunan eşya ve yiyecek mağazalarını eşkiyaya karşı korumak için yeterli sayıda Osmanlı birliklerinin gönderilmesi adı geçen Karma Mütâreke Komisyonu üyelerinin müşterek düzenleyip gönderdikleri tutanak ile istenilmiş ve bildiğiniz gibi işbu istekleri yerine getirilmiştir.

Sizin ciddî vaatlerinize rağmen askerden boşaltılan yerlerdeki mezâlimin önü alınması şöyle dursun, mezâlim bilinen genişliğini de geçerek babaların ve çocuklarının, aile, akraba ve hısımlarının tutuklandığını ve yok olduğunu işiten ve anlayan askerimi seyirci olarak tutamayacak bir durum meydana getirmiş ve bu sebeple Rus askerlerinin boşalttıkları bölgelerdeki durumu acele tedbir ve kararlar ile insanlık ve medeniyet adına düzeltmenin gereği kanunen ortaya çıkmıştır.

Yalnız bu sebeple komutan altında bulunan iki ordudan bazı birlikleri ileri sürmek zorunda kaldığımı bilgilerinize arz eder ve bu hareketin Rus ordusuna karşı düşmanlık gösterme manasında olmayıp Rus ordusu birlikleriyle kat'î surette çatışmaya girmemek ve nerede Rus askerlerine rastlanırsa sevgi ve dostlukla davranmaları hususunu kesin surette komutanlarıma emrettiğimi ilâve ederim. Bu sebeple Erzincan Mütârekesi'nin Rus birliklerinin çekilmiş olmasından dolayı hükümlerini kaybeden sınır hattına ait maddelerinden başka bütün maddelerinin eskisi gibi yürürlükte olduğunu ve bu hareketlerin bir ihtiyaçtan doğduğu ve bir insanlık ve medeniyet hissiyle yapılip başka bir anlamı bulunmadığını açıklar, iyi niyet ve dostluğa tamamen emin olmalarını ve saygılarının kabulünü..."

Erzincan, Bayburt ve Trabzon olaylarına ait General Odişelidze'ye yazılan 11 Şubat 1918 tarih ve 967 numaralı telgrafa aşağıdaki cevap alınmıştır :

"11 Şubat 1918 tarih ve 967 numaralı telgrafınızı aldım. Şunu arz etmekle şeref duyarım ki, size gelen mezâlîme ait haberlerin hemen hepsi son derece mübalâğalıdır. Meselâ, Trabzon çevresinde ve güneyinde Osmanlı çete askerlerinin yerli Rum köyüne saldırıları tabiatıyla yerli halk ile askerlerin karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Bayburt çevresinde ise, Bayburt çevresi komiserinin raporuna göre, Müslüman halkın Bayburt'ta toplanmaları hakkında hiç bir emir verilmediği gibi tam tersine adı geçen halk tarafından komiserin Türkler'e karşı iyi niyetinden dolayı teşekkür etmek için bir delege heyeti gelmiştir. 15/16 Ocak gecesi Erzincan'da meydana gelen olaylara gelince, bu olaylar zamanında gerek tarafımdan gerek Albay Morel tarafından zât-ı devletlerine bildirilmişti. Fakat bu olay size son derece mübalâğalı olarak varmıştır. Albay Morel'in raporuna göre, yerli Müslümanlar'ın kaybı asla 200'ü geçmemiştir. Yukarıda söylenenlerden sonra sizden şu hususa da inanmanızı rica ederim ki, Rus askerlerinin işgali altındaki bölgede bulunan yerli Müslüman halkın çıkarları (menfaatları) ve emniyetleri (korunmaları) konusunda üç seneden beri bir arada yaşamış olmak şerefiyle, gerek ben ve gerek Rus askerleri tarafsız olamayız. Bu sebeple, Rus askerlerinin işgali altındaki bölgede oturan Müslüman halkın katliâmı meselesi gerçekte bağdaşamaz. Ben ise, gerek tarafımdan Osmanlı Müslümanları'nın can, namus ve mallarının korunması için bütün tedbirleri alacağım gibi Erzincan olayı yaratıcılarının da evvelce arz ettiğim gibi cezasını özellikle tespit edeceğim. Derin saygılarımin kabulünü rica ederim.

Numara : 15195

31 Ocak 1918

Odişelidze"

Bu telgrafın ne derece General'in görüş ve kanaati dışında yazıldığı yukarıda 132 numaralı telgrafiyle karşılaştırıldığı takdirde anlaşılacaktır. Halbuki bu tarihte işgal altındaki topraklarda bulunan Rus askerlerinin Lenin İhtilâli'nden sonra komutanlarını dinlemeyerek memleketlerine gittikleri ve yerlerine Ermeni çetelerinin oturtulduğu (yerleştirildiği) anlaşılmaktadır.

Ermeni birliklerinin yaptıkları mezâlimin önüne geçemeyeceği General'in telgrafından anlaşılmaktadır. Zaten bu işin General'in elinde olmadığı görülmüyor. Ayrıca Erzurum Rus II. Kale Topçu Alayı Komutanı Yarbay Twerdo Khlebof'un yayınlanan hâtıralarının yedinci ve sekizinci sayfalarında "Erzincan Katliâmı" ile ilgili olarak General Odişelidze şunları anlatmaktadır :

"... Bundan bir müddet sonra Erzincan'da Ermeniler'in Türkler'i katliâmı haberi geldi. Bizzat Başkomutan Odişelidze'nin ağzından işittiğim bu olayın tafsilâtı şöyledir :

Katliâm Doktor ve Mûteahhit tarafından düzenlenmiş, yani hiç bir surette eskiya tarafından düzenlenmemiştir. Bu Ermeniler'in isimlerini iyice bilmediğim için, burada anamayacağım. Her türlü savunmadan yoksun ve silâhsız 800'den fazla Türk öldürülmüştür. Büyük çukurlar acılmış ve zavallı Türkler, bu çukurların başına götürülüp hayvan gibi boğazlanmış ve bu çukurlara doldurulmuşlardır. Herhangi bir Ermeni savarmış : Yetmiş mi oldu? On kişi daha alırlı Kes! deyince, on kişi daha keserler, çukura atın üzerine toprak doldururlarmış. Bizzat Mûteahhit, eğlenmek için 80 kişi kadar zavallıyı bir eve doldurup, kapıdan çıkarırken birer birer kafalarını parçalamış..."

General'in su itirafıyla telgraf arasındaki zıtlık, telgrafın nasıl görüş ve kanaatinin dışında yazıldığını göstermektedir.

o. General Odişelidze'den yukarıdaki 31 Ocak 1918 tarih ve 15195 numaralı telgrafına ek olarak aşağıdaki telgraf da gelmiştir.

"Albay Morel'in Erzincan olayı ile ilgili yaptığı soruşturmalara dayanarak verdiği son rapora göre, zât-ı devletlerine verilen (ulaşan) bilgilere son derece mübalâğalı olduğunu aşağıda arz etmekle şeref duyuyum :

Meselâ, Erzincan'dan 650 Müslüman'ın, götürülmesi, Vahit Bey'in konağında 1500 kişinin yakılması, aynı şekilde bir kışla ve üç eve

kadın, çoluk-çocuk doldurulup yakılması, 1000 kadar evin yakılması kesinlikle gerçeklere uymamaktadır. Bu olaylar Erzincan'da olmamıştır.

15/16 Ocak gecesi olaylarını inkâr imkânsızdır. Fakat Albay Morel'in size arz ile şeref duyduğu kayıplardan fazla bir şey yoktur. Bundan başka Zekkîh (Değirmenköy) yakılmıştır. Bununla ilgili olarak da rapor aldım. Son derece tarafsız bir görüşle bu işi inceleyerek tekrar arz ederim ki, benim için üzülecek şey Erzincan olayının başlıca sebebi, Kürtler'in asker ve nakliyelere saldırmalarıdır. Buna karşı cezalandırma tedbirleri alınmaktadır. Kürtler'in eşkiyaca saldırılarının ne derece ileri vardığını aşağıdaki olay pek güzel açıklamaktadır.

Ocak ayı başında tarafımdan Erzincan'a Albay rütbesinde bir askerî mühendis gönderildi. Yolda Fırat'ın sol sahilinden geçen Kürtler mühendisi çırılçıplak soyduktan sonra salıvermişlerdir.

Yukarıda arz ettiklerim, 12 Şubat 1918 tarih ve 1020 numaralı telgraf ile alınacağı bildirilen olağanüstü tedbirlere gerek olmadığını ve bunun için yeterli sebepler bulunmadığını belirtmem hak vermektedir. Her ne şekilde olursa olsun, savaşın başından beri her iki tarafın pek çok döktüğü kanı durdurmak en büyük isteğimdir. Bütün düşüncelerimin, ruhen yıpranmış olan milletlerimizi yakın bir gelecekte şerefli bir barışa götürecek olan dostça münasebetlerin kurulmasına yönelik olduğuna inanılmasını rica ederim. Bundan dolayı, ordularımız arasında imzalanmış bulunan mütârekenin bozulmasını istemediğimden zât-ı devletlerinden iyi ilişkilerin korunması adına 12 Şubat 1918 tarih ve 1020 numaralı telgrafın ihtiva ettiklerinin yürürlüğe konmasını ve eğer bu konuda olağanüstü bir durum çıkarsa (doğarsa) bu gibi tedbirlerin ne şekilde ve nerede alınması gerektiğinin bildirilmesini rica ederim. Osmanlı Müslümanları'nın can, namus ve mülklerini korumaya özen göstererek sizin kanunî isteklerinize belki itiraz da etmem. Bundan başka namus ve vicdanı unutarak, kendi halinde yaşayan Osmanlı Müslümanları'na saldırmaya kalkışanları ibret olsun diye cezalandırırım. Bununla beraber askerime karşı eşkiyalık

saldırıların durdurulması için Kürtler'e baskı yapmanızı arz ve rica ederim. Eminim ki, bu şartlar altında en yakın zamanda, en sıkı komşuluk ilişkilerini kurmaya muvaffak olacağız. Derin saygılarımın kabulünü ve bununla beraber işgal altında bulunan topraklardaki Osmanlı halkına karşı en yüksek şefkat hisleriyle dolu bulunduğuma inanmanızı arz ve rica ederim.

Numara : 15201

1 Şubat 1918

Odişelidze" (36)

Institut kurde de Paris

(36) Yukarıdaki belgelerin incelenmesinden, Rus Ordusu Kafkas Cephesi Başkomutanı General Odişelidze'nin olayları bilerek inkâr etmekte olduğu ve Türk düşmanı Albay Morel'i haklı çıkarmaya çalıştığı görülmektedir.

II. BÖLÜM

MÜTAREKE ZAMANINDAKİ ERMENİ MEZALİMİNE AIT STATİOS OĞLU YAKO'NUN MEKTUBU VE ERZİNCAN KATLIAMI İLE İLGİLİ RAPORLAR

a. Cereyan eden olaylar hakkında bilgi almak üzere sınırın doğusuna gönderilen tarafsız kişilerden ve özellikle Rumlar'dan Giresun'un Çınarlı mahallesinden Statios oğlu Yako gördüklerini 26 Şubat 1918 tarihli mektubuyla bildirmektedir.

Bu mektup Belgeler Dosyası 19 numaradadır. Kendi el yazısı ile Türkçe yazılan bu mektuptaki mezâlîme ait bilgiler aynen şöyledir :

"Daldaban(1)da bulunduğumuz sırada, düşman askeri Zağna(2) muhtarını altı arkadaşıyla yakalayıp Daldaban'a getirdiler. Yolda bunları fena halde dövüp kanlar içinde bıraktılar. Muhtar ve arkadaşlarının düşman anbarından 37 tüfek çaldıklarını söylüyorlardı. Bundan sonra 15 Rus ve Ermeni askeri muhtarın evini basarak karısı ile kızını dağa kaldırdılar. Muhtar ve arkadaşlarının ne olduklarını öğrenemedik. Oradan nereye götürüldükleri belli olmadı (3).

Daldaban'dan iki saat uzaklıkta bulunan Tekke köyünde Ermeniler iki Müslüman ile bir Rum öldürdüler. Trabzon'dan karayolu ile Batum'a hareket eden bir kısım asker Sürmene'nin mağazalarını basıp yağma etmek istediler ise de halk silâha sarılarak bunlardan bazı-

(1) Gümüşhane'deki mahallelerden biri. Yeni şehrin nüvesini teşkil eden Daldaban gelişmemiştir.

(2) Zigana.

(3) Bu olaylar hk., krş., Ahmet Hulki Saral, a.g.ö., s. 361.

larını öldürdüler. Ruslar daha fazla ilerlemenin mümkün olmadığını görünce çekildiler ve Trabzon'a geldiler. Ertesi gün bu askerlerin bazıları vapurla giderken aynı gün Trabzon'a gelmiş olan beş Sürmene kayığının iskelede bulunduğunu gördüler. Hemen Sürmene'de Ruslar'a kurşun sıkanların bunlar olduğunu ortalığa yayarak bunlardan bazılarını yakaladılar ve arama ile iki kayıkta üç tüfek buldular. İşittiğime göre, bu tüfekleri kendileri Sürmeneliler'e satmışlardı. Bu sırada Sürmeneliler üzerine ateş açarak bunlardan bazılarını iskele üzerinde, bazılarını da denize atarak öldürdüklerini gördüm.

Aynı zamanda bu askerlerden bir kısmı süngülü silâhlarıyla Trabzon'daki Gâvur Meydanı'na geldiler. Orada hemen Rus, Ermeni ve Tatar askerlerini toplayıp, halkı evlerine çekilmeye zorladılar. Bunlardan bir kısmının çarşıda fesli görüp Müslüman zannettikleri 600 kişiyi topladıkları söylenmektedir. Bunları öldürmek için Değirmen Deresi'ne götürdüler. Yolda bunlardan üç kişiyi öldürdüler. Bazıları yolda kaçabildiler, diğerleri de duyduğuma göre, Müftü ile Metropolit'in aracılığı ile kurtuldular.

Aynı gün Ermeniler'in Trabzon'un tenha mahallelerinde 38 Müslüman'ı öldürdükleri söylenmektedir (Bkn. Resim : 2).

Kisarna köyünde Ermeniler Ayakoz oğlu Yusuf Ağa'yı öldürdüler. Merhum Yusuf Ağa için kendisini tanıyan Trabzonlular çok iyi adamdı demektedirler. Merhumun karısı bir Hristiyan evine sığınarak kurtuldu. Birkaç gün sonra Ermeniler Yusuf Ağa'nın evini basarak karısı ile yeğenini öldürdükten sonra üzerlerindeki iki altın beşlik ile 2500 manatı altılar ve evi de yakarak gittiler."

b. Mezâlîme son vermek üzere Türk birliklerinden bir kısmının ilerlemek zorunluluğu doğduğu hakkında Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı'nın Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'na çektiği telgraftan sonra ordu birliklerinden bir kısmı ileri yürüyüşe geçmiş ve öncü birlikleriyle Erzincan-Kelkit-Trabzon hattını işgal etmiştir. Bu hatta gelinceye kadar yalnız Erzincan'da Ermeni birliklerinin birkaç saatlik mukavemeti ile karşılaşmıştır.

Kasabayı işgal eden birlikler t yler  rpertici bir vah et sahnesi ile kar ıla mı lardır. Kasabanın bir ok yerlerinde yangın alevleri y k-seliyor, sokaklarda ve تنها yerlerde k me k me kadın, ihtiyar ve  ocuk cesetleri g r l yordu. Bununla beraber Erzincan'a kadar yakılıp yıkılmamı  hi  bir k ye rastlanmamı tır.

Erzincan'a gelmi  olan Osmanlı Orduları Komutanı, Ba komutanlık vek letine 16  ubat 1918 tarihinde yazdı ı raporda a a ıdaki satır-ları kaleme aldı.

" ardaklı Bo azı'ndan Erzincan'a kadar olan b t n k yleri hat-ta bir kul be bile sa lam kalmamak  artıyla tahrip edilmi  g rd m. Bah elerin a a ları kesilmi , k ylerden bir ki i bile sa  bırakılmamı tır. Ermeniler'in Erzincan'da yaptıkları mez limi d nya tarih  bug ne ka-dar yazmamı tır.    g nden beri Ermeniler tarafından  ld r l p or-tada bırakılmı  olan M sl manlar'ın cesetleri toplattırılmaktadır.  e-hit edilen bu g nahsız insanlar arasında s tten kesilmemi   ocuklar, doksanını a mı  ihtiyarlar ve par alanmı  kadınlar vardır." (Bkn., Resim: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19).

B t n bu mez lim Ermeni ve Ruslar'ın tanıklı ı ve bu yolda ver-dikleri raporlarla belgelenmi tir. Bu c mleden olarak, Erzincan'da esir edilen K rtkendi(4) k y nden Ha ık o lu K rk r'un Erzincan'da I. Kafkas Kolordusu Kararg hı'nda verdi i ifadede mez limle ilgili c mleler aynen   yledir:(5)

"Osmanlı birliklerinin Erzincan'ı i galinden 10 g n  nce katli m yapıldı ve namusa tecav ze ba landı. Vagavir ve E rek(6) k yle-rinden bir kısım halk  ehre getirilerek  ld r ld ." (Bkn., Resim: 11 ve 14).

(4) Erzincan merkez buca ı'na ba lı bug nk  Pınar n  k y .

(5) Belgeler Dosyası, Belge No.: 20.

(6) Erzincan- ayır lı İl esi'ne ba lı bug nk   illig l.

Bundan başka Ermeni birliklerinin yaptığı vahşetten öğrenerek anılan birliklerde subaylık yapmak istemeyerek Erzincan'da kalmış olan Türkistan XIII. Avcı Alayı'na mensup Yüzbaşı vekili Kazimir mezâlimle ilgili yazdığı raporda yapılan kötülükleri bütün çıplaklığıyla ortaya koyuyor. Adı geçenin hâtîrâtında aynen şu cümleler geçmektedir.

"Ermeniler Müslümanlar'ı Sarıkamış'ta çalıştırmak bahanesiyle topladılar ve şehirden 2 km. ayrılınca öldürdüler.

Eğer Ermeniler arasında Rus subayları bulunmasa idi mezâlimin daha geniş çapta yapılacağı muhakkak idi. Bir gecede 800 Müslüman'ın kesildiğini bizzat Ermeniler'den işittim. 15/16 Ocak gecesi Ermeniler Erzincan'da Müslüman halka katliâm yaptılar. Albay Morel'in aldığı tedbirler sonuçsuz kaldı. Zulüm ve yağma devam etti."(7)

Erzincan'da kalmış olan bayan Passini ile asker Aleksandr da yukarıdaki olayları tekrar etmektedirler.

Özellikle, I. Kafkas Kolordusu tarafından esir edilen İstihkâm subayı Tiflisli Ermeni Morzoff Meguerditche Erzincan katliâmını kendi yazdığı Fransızca raporda(8) şu şekilde anlatmaktadır.

"Bir taraftan askerlerin, Ermeniler'in saldırılarına uğramaları, diğer taraftan Kürtler'in genel bir isyan hazırlığında bulundukları yolundaki haberin ortada dolaşması, Albay Morel'in Ruslar'a karşı saldırabilecek bütün halkın tutuklanması emrini vermeye mecbur bırakmıştı. Bu andan itibaren hiç bir taraftan emir verilmediği halde katliâm başladı. Katliâma gönüllüler ile beraber düzenli askerler de katılmakta idi. Katliâm en çok Ermeni kilisesi çevresinde yapılmıştır. Yapılan nasihatlarla rağmen katliâma engel olmak mümkün olamamıştır. Erzincan ile çevresinde yaklaşık 250 ile 300 kişi öldürülmüştür."

Meguerditche'in yukarıdaki ifadeleri katliâmın nasıl başladığını ve devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

(7) Belgeler Dosyası, Belge No. : 21 - 22.

(8) Belgeler Dosyası, Belge No. : 23.

Meguerditch'e'n raporunda, kurbanların sayısı az gösteriliyorsa da olayın nasıl başladığı ve nasıl düzenlenip yönetildiğı açıkça anlatılmaktadır.

Bu konuda, Erzurum Rus II. Kale Topçu Alayı Komutanı'nın yayınlanan hâtıraları okunduğı takdirde düzenlenmiş kuvvetlerle Müslümanlar'ın sistemli bir şekilde imha edilmesine sûratle başlanıldığı ve buna Ermeni aydınlarının da katıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Ordusu zulüm ve vahşete engel olmak için öncü birlikleriyle yürüyüşüne devam etmektedir.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

III. BÖLÜM

BAYBURT KATLİAMI-MAMAHATUN, ERZURUM KÖY VE KASABALARINDA YAPILAN ERMENİ MEZALİMİ

a. Bayburt'a kadar feci sahnelerle karşılaşan öncü kuvvetleri Bayburt'ta da bir katliâm sahnesiyle karşılaşmışlardır. Bayburt ve çevresindeki Müslümanlar'ın yok edilmesi için görevlendirilen Arşak, katliâmı aşağıda olduğu gibi düzenlemiş ve gerçekleştirmiştir (1) : (Bkn., Resim : 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27)

"Arşak beraberine aldığı 484 Ermeni'ye gündüzleri eğitim yaptırıyor ve geceleri ise komite başkanlarıyla savaştan önce Belediye dairesi olan binadaki toplantılarda alınacak tedbirler ve kurulacak örgütlerle ilgili konuşmalar yapıyordu. Yalnız Bayburt halkından tam güveni kazanmış olan sanatkarların işleriyle uğraşmalarına ve kendi evlerinde oturmalarına izin veriliyordu. Geri kalanları özel binalarda yerleştirilip askerce muameleye tâbi tutularak, teşkilât ve tertibâtları ile ilgili hiç bir bilginin dışarıya çıkmamasına gayret gösteriliyordu.

Müslüman halka karşı çok dürüst davranmaları, hiç bir şikâyetle sebep olmamaları ve devamlı nasihatlarla bulunmaları dolayısıyla kötü düşünceleri anlaşılmamış ve hatta Of ve Sürmene yöresinde Ermeni çetelerini uzaklaştırmak maksadıyla Laz çetelerinden imdat istendiği görülmüş ve Ruslar tarafından terkedilen silâhların da Müslüman halka dağıtılmasına, Belediye Başkanı olan ve daha sonra öldürülen Hafız Süleyman Efendi'nin engel olduğu anlaşılmıştır(2).

(1) Bayburt ile ilgili Belge No. : 24.

(2) Müslüman halka silâh dağıtılmasına Hafız Süleyman Efendi'nin engel olduğu rivayeti Rus ve Ermeni propagandasıdır. Ruslar'ın geri çekilirken silâhlarını Ermeni çetelerine bıraktıkları bilinen bir husustur.

Böylece Müslüman halkı inandırdıktan sonra 1 Şubat 1918 tarihinde her sokak ve mahalleye devriye çıkararak birer bahane ile sokaklardaki halkı toplamaya başladılar. Mahalleler arasına çıkan devriyeler rastladıkları köylüleri ve yerli halkı "Sizi Arşak Paşa istiyor, önemli bir mesele görüşülecektir." (3) gibi aldatmalarla toplayarak hapishane haline getirilen Salih Hamdi Efendi'nin ticarethanesinde hapsedtiler. Hapishaneye götürülen her kişinin kapı önünde önce üzeri aranıyor ve çıkan para ve kıymetli eşyası alınıyordu.

Çeşitli zulüm ve işkence ile hapishaneye sokuldular. Çarşı ve pazarda bulunmayanların zorla evlerine giriliyor, para ve kıymetli eşyaları alındıktan sonra bir kısmı kapıları önünde feci şekilde öldürülüyor, diğer kısmı ise çeşitli zulüm ile hapishaneye gönderiliyordu. Bu durum 3 Şubat sabahına kadar devam etti. Ermeniler 3 Şubat sabahı Müslüman kadınlarını da toplamaya başladılar ve 14 kadın ile 2 kızı Salih Hamdi Efendi'nin ticarethanesi karşısındaki Haydar Bey'in ahşap oteline kapattılar. Saat 3'te hapsedilenlerin katliâmı şu şekilde yapıldı: Katliâma önce Salih Hamdi Efendi'nin ticarethanesinde hapsedilmiş olanlardan başlandı. Salih Hamdi Efendi'nin ticarethanesine kapıdan girildiği zaman sağdan birinci odaya 23, soldan birinci odaya 4, ikinci odaya 60, üçüncü odaya 50 ve koridorun sonundaki odalardan soldakine 48, sağdakine 8 olmak üzere toplam 193 Müslüman hapsedilmişti.

Önce soldan birinci odada bulunan Belediye Başkanı Hafız Süleyman Efendi ile Kormas(4) köyünden Ahmet, Abras(5)lı İrfan ve Vağında(6)lı Pîrî odadan çıkarıldı. Elleri bulunan süngü, balta ve demirlerle feci bir şekilde öldürüldüler. Sonra sırasıyla diğer odalara geçilerek, aynı şekilde mahpusların öldürülmesine başlandı. Gözleri önünde feci ve vahşi bir şekilde arkadaşlarının öldürüldüğünü gören diğer mahpuslar yürekleri parçalayan bir sesle bağıryorlar ve

(3) Arşak'a "Paşalık" ünvanı, hizmetlerinden dolayı (döktüğü Türk kanının bedeli olarak) Ermeniler tarafından verilmiştir.

(4) Gümüşhane-Bayburt ilçesine bağlı bugünkü Polatlı köyü.

(5) Gümüşhane-Bayburt ilçesine bağlı bugünkü Akbulut köyü.

(6) Gümüşhane-Bayburt-Aydıntepe Bucağı'na bağlı bugünkü Çayırköprü köyü.

kendilerine sıra geldikçe mümkün olduğu kadar canlarını müdafaaya çalışıyorlarsa da bütün korunma vasıtalarından mahrum bulunmaları yüzünden işkence ve vahşetin en büyüğüne maruz kalarak, bin türlü eziyet arasında veda ediyorlardı. Yalnız ikinci odada bulunan 60 kişiden Murat Çavuş, Şevki, Saraç Hafız ve Zâhit Mahallesi'nden Beydi oğlu Sadık, ölümler arasına sokularak ve kendilerine ölü süsü vererek canlarını kurtarabilmişlerdi(7). Süngü ve balta ile parçalamak kâfi gelmiyormuş gibi cesetler üzerine gazyağı dökülüp ateşlenerek, arada sıkışık kalan ve henüz ölmemiş olanlar da yakılmıştır.

Buralarda feci sahneler kapandıktan sonra koridorun sonunda ve solundaki odada bulunan 48 kişiye sıra geliyor. Bunlar içinde bulunan Dağıstan'ın Konpo şehrine bağlı Hokal (Havkal?) kasabası halkından olup olaydan sekiz ay önce Bayburt'a gelerek kunduracılık yapan 22 yaşındaki Mehmet oğlu Abdullah, cereyan eden feci sahneleri görür görmez, arkadaşlarını kendilerini korumaya çağırdı. Hapsedildikleri odanın zeminindeki kemer taşlarını zorlukla sökerek kapının önüne barikat yaptılar. Öldürmeye gelen Ermeniler durumu görünce kapıyı kırdılar. Fakat yığılan taşlardan içeriye girmek mümkün olamadığından bombalarla, kurşunlarla bu masumlara saldırdılar. Müdafaaya karalı olan zavallılar atılan bombaları tekrar dışarıya atmak ve taşlarla müdafa etmek suretiyle bir kısmı meşgul iken diğer kısmı odanın beton duvarını delmeye çalışıyordu (Bkn., Resim : 21).

Bu feci sahneler devam ederken, Haydar Bey'in oteline doldurulan 14 kadını çıırılçıplak soyduktan sonra anılan otele bitişik Çavuşoğlu'nun oteline götürdüler ve burada birer birer öldürdükten sonra oteli yaktılar. Bu 14 kadından üçü elbiselerinin çıkarılmasitaklifine dayanamayarak kendilerini pencereden dışarıya attılar ve otel civarında bulunan Ermeni devriyeleri tarafından öldürüldüler. Kendisini pencereden aşağı atan kadınlardan birisinin kendisiyle beraber hapsedilen iki kızı yukarıdan feryada başlayınca hemen aşağı indirilerek anneleri

(7) Ermeniler kaçtıktan sonra yangından kurtulan anılan şahıslar halen hayat-tadırlar (1919 yılı itibarıyla).

yanında öldürüldüler. Sonra annelerinin kolları arasına konularak gazla yakıldılar.

Bu feci sahneler sırasında, mahalleler arasında da öldürmeler, yağnılar ve yakmalar devam ediyordu. Bununla beraber, kasabanın güneybatısında ve caddenin sol tarafında bulunan cephaneliğin plân dışı ateşlenmesi ve meydana gelen müthiş patlama katliâmında bulunan Ermeni askerlerini şaşırttı. "Kasabayı Türk birlikleri sardı, toplar patlıyor." sözleriyle kaçışmaya başladılar. Salih Hamdi Efendi'nin ticarethanesinde tutuklu iken sağlam müdafaaları sayesinde o zamana kadar, Ermeniler'i meşgul etmeyi başaran bu 48 kahraman oradan çıkarak saklanmış olan halkı haberdar ettiler ve yangın içinde bulunan kasabayı söndürmeye başladılar."

İşte Bayburt mezâlim ve katliâmının düzenlenmesi ve yapılması bu şekildedir.

Bu katliâmdan önce Arşak, Bayburt ve çevresindeki bütün Müslümanlar'ı yok etmek maksadıyla "Mühim bir karar alınacaktır." bahanesiyle Kürt Beyleri'ne ve Müslüman köylerin imam ve muhtarlarına 7 Şubat 1918 günü kasabada toplanmalarını emretmiştir.

Sonucu belli olan bu emre halk uymayarak Kelkit'teki Türk birliklerine sığınmıştır(8).

Bu durumu gören Kelkit Rus Mütâreke Komisyonu Başkanı Yarbay Vorofof, olayı, şifreli bir mesaj ile General Odişelidze'ye bildirmiştir(9).

Arşak'a bu emir Erzincan'dan Mamahatun (Tercan) kanalı ile verilmiş ve halkın emre uymadığı Arşak tarafından bildirilmiştir. Köse (Kelkit'e bağlı bugünkü Köse bucağı)deki Rus depolarını korumak için gönderilen askerî birlikten Köse'ye sevk edilen müfreze bu telefonları tespit etmiştir(10).

(8) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

(9) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

(10) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

Ermeniler, Bayburt köylerindeki Müslümanlar'dan yalnız şurada burada rastladıklarını öldürebilmişlerdir. Bütün şiddet ve plânlarını ancak Bayburt kasabasında uygulamaya muvaffak olmuşlardır. Türk birliklerinin gördükleri ile Bayburt mezâlimiyle ilgili olan tutanak Bayburt'taki mezâlimin vahşet derecesini göstermeye kâfidir.

Erzincan ve Bayburt katliâmalarının birbirine benzerliği, muntazam kuvvetlerle sistemli bir şekilde imhaya başlandığını doğrulamaktadır.

b. Ermeni birliklerinin Türk birlikleri karşısında geri çekildikleri yol üzerinde ve yakınında bulunan bütün Müslüman köylerini tahrip ettikleri, kadın, erkek ve çocukları öldürdükleri görülmüştür.

Mamahatun (Tercan) istikametinden ilerleyen takip kolu, Mamahatun kasabasının kül haline geldiğini ve halkının evlere doldurularak yakmak, süngü ve kurşunla öldürülmek suretiyle imha edilmiş olduğunu görmüştür. Mamahatun ve çevresinde süngü ve kurşunla şehit edilen ve Türk birlikleri tarafından toplattırılan masumların sayısı 300'e ulaşmıştır (11). (Bkn., Resim : 28, 29).

Bayburt-Madenhanları(12)-Aşkale-Karabıyıklıhanları(13) istikametinde ilerleyen takip kolu bu yolu da fecâat kaynağı halinde bulmuştur(14). Madenhanları'nda beş ve bu Hanların güneydoğusunda Haroti köyü halkından üç Müslüman'ın cesedi yol üzerinde bulunmuştur.

1918 Şubat'ında ilerleyen birlikler komutanlarıyla Erzurum'un batı ve kuzeybatısında bulunan istihkâmlara yaklaştılar. Bu hatta kadar, yapılan mezâlim ve katliâmla ilgili olan dosyadaki raporların incelenmesi aşağıdaki olayları ortaya koymaktadır :

(11) Krş., I. Bölüm not 34.

(12) Gümüşhane-Bayburt ilçesi'ne bağlı bugünkü Maden Bucağı.

(13) Erzurum-Aşkale ilçesi'ne bağlı bugünkü Kandilli Bucağı.

(14) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

1 — Tazegöl(15) köyünden 30 kadın ve çocuk öldürülmüş ve 25 erkek de götürülmüştür. Bunların da aynı feci akıbete uğradıkları anlaşılmaktadır. (Bkn., Resim : 30).

2 — Tilkitepesi'nin 2 km. güneyindeki Cinis(16) köyünde bulunan 600'den fazla kız, kadın ve erkekten 13'ü hariç tamamı yakılmak, süngülenmek ve hâmile kadınların karınları yarılarak çıkarılan çocuklar kucaklarına koyulmak suretiyle feci bir şekilde şehit edilmişlerdir (Bkn., Resim : 32).

3 — Öreni köyü tamamen yakılıp, halkı imha edilmiştir (Bkn., Resim : 31).

4 — Karargâhını Erzurum'un 13 km. güneyinde Alaca(17) köyüne nakleden Kafkas I. Kolordu Komutanı anılan köyde Ermeni mezâlimine ait gördüklerini şu şekilde anlatmaktadır :

a. Odalara doldurularak öldürmeye teşebbüs ettikleri Müslümanlar'dan 278'i ölü, 42'sinin çoğu ağır yaralı olarak bulunmuştur.

b. 278 şehit içinde ırzlarına tecavüzden sonra öldürülerek ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hâmile kadınlar, beyinleri çıkarılmış veya vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuk ve erkekler bulunmuştur (Bkn., Resim : 33).

c. Ilıca da aynı akıbete uğramıştır. Burada yüzlerce masum öldürülmüştür(18). (Bkn., Resim : 34).

(15) Erzurum-Aşkale ilçesi Kandilli Bucağı'na bağlı Tazegöl köyü.

(16) Erzurum-Aşkale ilçesi Kandilli Bucağı'na bağlı bugünkü Ortabahçe köyü.

(17) Erzurum-Ilıca Bucağı'na bağlı Alaca köyü.

(18) Tarihçi Ahmet Refik (Altınay), "Kafkas Yollarında" adlı eserinde (s. 45), Ilıca'daki Ermeni mezâlimini şöyle anlatıyor: "Karabıyık'tan Ilıca'ya kadar yol gayet muntazam... Ilıca'ya yaklaşıldığı zaman, Erzurum müdafaası için yapılan tel örgüler görülüyor. Yollar ıssız. Bazan, kenarlardaki hendeklerde kesilmiş başlara, koparılmış ellere ve ayaklara tesadüf ediliyor. Yarab-til Buralarda ne cinayetler günahlar işlenmiş! Şimdi insandan eser görülmüyor.

Ilıca, muntazam ve büyükçe bir köy. Erzurum Ovası buradan başlıyor... Ermeniler en ziyâde burada mezâlim yapmışlar. Çoluk-çocuk, kadın-erkek köyde ikamet edenlerden birçoğunu öldürmüşler. Köyde bir tek nüfus bile kalmamış."

Birbirini takip eden bu katliâm sistemli ve plânlı bir şekilde yapılmıştır. Özellikle Cinis (Ortabahçe), Alaca ve Ilıca katliâmı dehşet verici bir şekilde olmuştur. Kadınları duvara çivilemek ve kalpleri çıkarılarak duvarlara asmak, hâmile kadınların çocukları çıkarılarak kucaklarına verilmek gibi olaylar tespit edilmiştir. Ermeniler'in Müslümanlar'a karşı davranışlarıyla ilgili Erzurum Rus İl. Kale Topçu Alayı Komutanı'nın hâtıralarında Ilıca ve Alaca olayları çok güzel bir şekilde izah edilmiştir (19).

(19) Erzurum'da esir edilen Rus Komutanı Twerdo Khlebof hâtıralarında Ilıca ve Alaca katliâmını şöyle anlatıyor: "Ilıca kasabasında kaçamayan Türkler'in hepsinin öldürülmüş olduğunu ve kör baltalarla enselerinden kesilmiş bir çok çocuk cenazeleri gördüğünü, (Erzincan'dan Erzurum'a dönüşünde) bizzat Odişelidze söyledi. Ilıca katliâmından üç hafta sonra 11 Mart'ta (Pazartesi 1918 de) oradan dönen Yarbay Griyaznof, gördüklerini şöylece anlattı:

"Köylere giden yollarda, uzuvları tahrip edilmiş bir çok cenazelere rastlamış. Her geçen Ermeni, bu cesetlere bir kere söğür ve tükürmüştü. 12 - 15 sajen (25,5 - 31,9 metre) karelik Câmî avlusunda (s. 10) iki arşın (142 santim) yüksekliğinde cenaze yığılmıştı. Bunların arasında her yaşta kadın, erkek, çoluk, çocuk ve yaşlılar vardı. Kadın cenazelerinde, zorla ırza geçme izleri, pek belli bir halde idi. Bir çok kadın ve kızların tenasül yerlerine, tüfek fişegi sokulmuştu."

"Alaca Menzil Komutanlığı Mütteahhidi olan bir Ermeni, 12 Mart'ta Alaca'da yapılan vahşet üzerine şunu anlattı: "Ermeniler, bir kadını canlı olduğu halde, duvara çivilemişler; sonra kalbini oyup, başının üstüne asmışlar." (s. 11). Daha geniş bilgi için bkn., Ahmet Hulki Saral, a.g.e., s. 400; Twerdo Khlebof, "Hâtıra," Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, s. 273 - 274; Memories of a Turkish Statesman, 1913 - 1919: By Djemal Pasha, New York 1922, s. 284.

Institut kurde de Paris

IV. BÖLÜM

ERZURUM'DA VE MUŞ CİVARINDA YAPILAN ERMENİ MEZALİMİ

Erzurum'daki genel katliâm, General Odişelidze'nin Erzurum'dan ayrılmasından sonra başladı. Yani Türk birliklerinin Erzincan'a girdikleri 10 Şubat 1918 tarihinden itibaren Erzurum'da ve çevresinde genel katliâm başlatılmıştır.

Fakat General Odişelidze'nin Erzurum'da bulunduğu sırada tek-tük cinayetler işlendiği incelemeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Hatta Rus ve Ermeni subaylarından Piyade Teğmen Karagayef tarafından çarşı ve pazarda toplanan 300 kadar Müslüman'ın, üzerlerinde bulunan para ve kıymetli eşya zorla alındıktan sonra öldürölmek maksadıyla süvarî kışlasına götüröldükleri, ancak Yarbay Twerdo Khlebof'un katliâmı önlediği görölmektedir. Twerdo Khlebof'un, Odişelidze'ye anılan olayla ilgili şikâyeti üzerine Karagayef'in tutuklandığı fakat sonra Erzincan'dan Erzurum'a gelmiş olan Albay Morel tarafından serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır(1).

Erzurum katliâmı Antranik ve Dr. Azaryef tarafından düzenlenmiş ve yaptırılmıştır. Bu katliâma 10 Şubat 1918 günü başlanmıştır. Erzurum'un bütün mahalleleri devriyelerle sarılmış, çarşı ve pazarda bulunan çocuk, ihtiyar, kadın, erkek yol yaptırmak bahanesiyle toplanmıştır. Toplanan bu masumlar gruplar halinde Kars Kapısı dışına getirilip üzerleri iyice aranıp para ve kıymetli eşyaları tamamen alın-

(1) Belgeler Dosyası, Belge No. : 24.

dıktan sonra hazırlanan çukurlara doldurulmuştur. Sonra Erzurum garnizonlarında bulunan bütün Ermeni askerleri, evlere saldırmaya başlamışlar ve yağma, öldürme, ırza tecavüz gibi kötülükleri bütün şiddetiyle yapmışlardır. Bu katliâm, Türk birliklerinin Erzurum'u kurtarma tarihi olan 24 Şubat 1918 tarihine kadar devam etmiştir. Erzurum'a giren Türk birlikleri şehir içinde 2127 şehit erkek cesedi defnetmişler, ayrıca Kars Kapısı dışında 250 ceset bulmuşlardır. Cesetler üzerinde balta, süngü ve mermi yarasına, ciğerleri çıkarılmış, gözlerine kazık çakılmış cesetlere rastlanmıştır(2).

Özet olarak; Erzurum'da katliâma uğrayan ihtiyar, kadın, çocuk ve erkeğin toplamı 8000'i bulmaktadır. Erzurum'un Türk pazarı tamamen yağma edilmiş ve yakılmıştır. (Bkn., Resim : 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47).

Türk birliklerinin Erzurum'u süratli bir şekilde kurtarmaları, geri kalan Müslüman halkı katliâmdan kurtarmıştır. Erzurum Rus II. Kale Topçu Alayı Komutanı'nın Ermeniler'in yaptığı mezâlimle ilgili yazdığı hâtıraları, Erzurum katliâmı hakkındaki gerekli bilgileri vermektedir. Yine adı geçen komutanın bu yolda verdiği muhtıra(3), yukarıda anlatılan katliâmı bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Erzurum'dan geri çekilen Ermeni birlikleri Pasinova köylerinde de katliâma devam etmişlerdir. Hasankale tamamen yakılmış ve bütün halkı öldürülmüştür(4). (Bkn., Resim : 48, 49, 50). Bu kasabaya ilk

(2) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

(3) Belgeler Dosyası, Belge No. : 25; Ayrıca bkn., Memories of a Turkish Statesman (1913 - 1919), s. 285 - 298.

(4) I. Kafkas Kolordu Komutanı, XV. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Kâzım Karabekir 25 Eylül 1919 tarihinde Erzurum'a gelen Amerikalı General Harbord Heyeti'ne verdiği raporda Hasankale'deki Ermeni Mezâlimi'ni şöyle anlatmaktadır : "13 Mart'ta Süvarimiz Hasankale'yi işgal etti. Orada da sayısız kıyımlar yapılmış; hele yolboyundaki köylerde, birazcık şenlik ve hayat bile bırakılmamış." Bkn., I. Kafkas Kolordusu'nun 334/1918 Sene-deki Harekâtı ve Meşhûdâtı Hakkında, General Harbord Riyasetindeki Amerika Heyeti'ne Takdim Edilen Rapor Suretidir, Erzurum 1335/1919, s. 5; zikreden M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi, s. 85.

giren Türk birlikleri sokaklarda acı acı bağırان kedi ve köpeklerden, alevler içinde yanmakta olan kasabadan, sokaklarda öldürölmüş ihtiyar, çocuk ve kadın cesetlerinden başka bir şeye rastlamamışlardır. Kasabada öldürölenlerin sayısı 1500'ü bulmuştur(5).

Hasankale'de yıkıntılar içinde canlı kalmış olan 100, Köprüköy(6)de 85, Badıcıvan(7)da 200, toplam 385 ağır yaralı kadın, erkek ve çocuk Türk birlikleri tarafından toplanarak tedavi için hastahanelere yerleştirilmiştir.

Erzurum'un kuzeyinden çekilen Ermeni birliklerinden bir kısmı bu bölgeyi de bir katliâm sahnesine çevirmişlerdi. Bilhassa Erzurum'un kuzeyinde Erginis(8) köyünden 50 kadın, çocuk, ihtiyar öldüröldükten sonra köy tamamen yakılmıştır(9).

Erzurum'un doğusundaki ova köylerinden pek çok kızların namusuna Ermeniler tarafından tecavüz edildiği ve bir kısmının da birlikte alınıp götüröldüğü incelemelerden açıkça anlaşılmıştır.

Hoşan(10) ve Kalçık(11) köyleri halkından 50 erkeğin cesetleri Gümgüm(12)de bulunmuştur. Makalisor köyü halkıyla Gümgüm (Varto)deki bütün erkekler yol yaptırılmak bahanesiyle götürölmüş ve bunların âkıbetleri meçhul kalmıştır. Ermeni birlikleri Gümgüm (Varto)'ü, kasabada bulunan 20 kadın ve çocuğu öldüröldükten sonra terketmişlerdir.

(5) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

(6) Erzurum-Pasinler ilçesine bağlı bugünkü Çobandede Bucağı merkezi.

(7) Erzurum-Pasinler ilçesi merkez bucağına bağlı bugünkü Esendere köyü.

(8) Erzurum merkez bucağına bağlı bugünkü Yerlisu köyü.

(9) Bkn., III. Ordu Mezâlim Dosyası.

(10) Muş-Varto ilçesi'ne bağlı bugünkü Sönmez köyü.

(11) Muş-Varto ilçesi'ne bağlı bugünkü Aydınpınar köyü.

(12) Bugünkü Muş-Varto ilçesi.

Hınıs'tan Köprüköy istikametinde geri çekilen Ermeni birlikleri yol üzerinde ve yakınında bulunan köylerin halkını tamamen öldürüp, mal ve eşyalarını yağmalayıp, köyleri yakmışlardır(13).

Özet olarak, Erzincan'dan 1877-1878 tarihindeki Osmanlı-Rus sınırına kadar olan köylerden pek azı Ermeni birliklerinin zulüm ve vahşetinden kendilerini kurtarabilmişlerdir. Erzincan'dan bu sınıra kadar yapılacak bir gezi ve yerinde yapılacak bir inceleme ile Ermeni birliklerinin Müslüman halkı nasıl imha etmiş olduklarını tespit etmek bugün dahi mümkündür.

Institut kurde de Paris

V. BÖLÜM

KARS İLİ VE ÖTESİNDE ERMENİ MEZÂLİMİ

Ermeni birliklerinin 1877-1878 tarihindeki Osmanlı-Rus sınırı gerisine çekildikten sonra o bölgedeki Müslümanlar da aynı mezâlime uğramışlardır. Sarıkamış'ta çalıştırılmakta olan 1800 Türk esiri bir-birinin ardı sıra öldürülmüşlerdir.

Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer fecaât sahnesi olmuştur. Sarıkamış ve Kars yakılmıştır. (Bkn., Resim : 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64).

Bu bölgelerde yapılan Ermeni Mezâlimi'nin özeti aşağıdadır(1) :

1 — 29 Nisan 1918 tarihinde Gümrü'den 500 araba ile Ahılkelek'e nakledilmekte olan 3000 kadar kadın, ihtiyar, çocuk ve erkek yolda öldürülmüşlerdir.

2 — 1000 asker, iki makineli tüfek ve iki toptan ibaret bir Ermeni kuvveti, Kağızman'ın doğusundaki Kulp(2) ve Erivan bölgesindeki Müslüman köylerini yakıp yıkmış, kadın, çocuk ve erkeklerini öldürmüştür.

3 — 1 Mayıs 1918 tarihinde 100 kadar Ermeni atlısı Şiştepe(3), Dörkene(4) ve civarından 60 çocuk, kadın ve erkeği öldürdüler.

(1) Belgeler Dosyası, Belge No. : 31.

(2) Kars iline bağlı bugünkü Tuzluca İlçesi.

(3) Erivan (Revan)'da bir köy.

(4) Gümrü'de Düzkent denilen köy.

25 Nisan 1918 tarihinde Kars'ın doğusundaki Subatan köyünde büyük-küçük 750 Müslüman'ı balta ve bıçakla öldürdükten sonra ateşte yakarak şehit ettiler.

Magosto(5) ve Alaca(6) köylerinde 100'den fazla kadın ve çocuk aynı şekilde feci surette öldürülmüşlerdir.

Tekneli(7), Hacıhalil(8), Kaloköy(9), Harabe, Vagor, Yılan-

(5) Kars'ta Arpaçayı sağında Magazberd adı verilen kale yöresi.

(6) Kars-Digor ilçesine bağlı köy.

(7) Kars merkez bucağa bağlı köy.

(8) Kars merkez bucağa bağlı köy.

(9) Kars merkez bucağa bağlı bugünkü Derecik köyü. 671 nüfuslu Kaloköy'den kurtulabilen 11 kişiden birisi olan Aşık Kahraman (1863 - 1944), bu köyde 360 kişinin bir samanlığa doldurularak, 15 Nisan'dan sonra nasıl yakıldığını, şu acıklı destanında anmaktadır (Bkn. M. Fahrettin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars - II. Kitap, İstanbul 1956, s. 123 - 124).

1918 KALOKÖYÜ KIRGININA AĞIT

1. Ey ağalar nasıl diyem derdimiz :
Vardı zulmün sonu Arşa dayandı.
Ermeni, İslâm'ı kırdı, taladı,
Mazlûmlar amânı, Arşa dayandı.
2. Kalo'nun - Köyü'nü bastı, ceng-açtı
Mitrallyoz, tüfenkle od, ataş saçtı
Ana : Evlât attı, dağ-taşa kaçtı
Sabiler şivani, Arşa dayandı.
3. Mevlâ'nın takdiri erişti başa
Yüzçevirdi, bakmaz kardaş kardaşa
Üçyüz altmış canı yaktı ataşa
Koptu Nuh-Tufanı, Arşa dayandı.
4. Bir cenaze gördüm : Kan olmuş yüzü,
Portlamış kenara sıçramış gözü,
Üçyüz altmış canın sönmemiş közü,
Yanan can dumanı, Arşa dayandı.

10. Altıyüz altmış can, battı kırıldı;
Çoğu yandı, geri kalan vuruldu,
Bu köyün defteri artık dürüldü,
Hâlinin yamanı, Arşa dayandı.

12. KAHRAMAN, kanağlar, bu serim duman,
Çattı bu zamana, ol Âhir-Zamân,
İslâm'a yâr olsun Âhrette imân,
Kâfirler isyânı, Arşa dayandı.

lı(10), Kinak(11) köyleri halkı tamamen öldürülmüşlerdir.

4 — 1 Mayıs 1918 tarihinde Ahılkelek çevresindeki Acaraça, Dangal, Mulanıs, Murcahit, Padıgna, Havur ve Kumrus köyleri yakılmış, halkı da tamamen öldürülmüştür. Arpaçayı üzerindeki Kehorkinefski'nin kuzeyindeki Yoğurtlu ve Erivan'ın kuzeydoğusundaki Şamran ve çevresindeki köylerin halkı Ermeniler tarafından öldürülmüş, köyler tamamen yakılıp yıkılmıştır.

5 — Kars'taki Türk esirlerinden bir kısmı Kars'ta ve bir kısmı da Gümrü'de süngü ile feci şekilde öldürülmüştür.

Bu cümleden olarak, Borçalı(12) kazası merkezinden Matoyef imzasıyla III. Gürcü Piyade Tümeni Komutanlığı'na yazılıp, aslı ele geçirilen 17 Nisan 1918 tarihli Rapor'da, Ermeni mezâlimine ait aynen şu cümleler geçmektedir :

"Ermeniler, emre ve disipline bakmayarak birkaç Müslüman köyünü yaktılar. Bunu yapanlar bulunamadı. Abbastuman'dan ve Borcom(13)dan telgraf ve telefon görüşmeleri kesilmiştir. Bir tarafa çıkmak mümkün olmuyor. Köylüler bizden imdat istiyor, bende imdada gidecek kuvvet yoktur."(14).

Bundan başka Bakû (İslâm) Cemiyet-i Hayriyesi'nin XXXVI. Kafkas Tümeni Komutanlığı'na gönderdiği Mektup'ta da (15);

"Erivan vilâyetindeki Müslümanlar'ın yokedilmekte oldukları,30' dan fazla Müslüman köyünün yakılıp, halkının öldürüldüğü ve Erivan' dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenlerin sayısının günden güne çoğalmakta ve sefalet ve perişanlık içinde yüzmekte olduklarından, bunlara sığınacak ve barınacak yer gösterilmesi" istirahat olunmaktadır.

(10) Kars-Arpaçay ilçesi Başgedikler Bucağı'na bağlı köy.

(11) Kars-Arpaçay ilçesi Başgedikler Bucağı'na bağlı bugünkü Yalçınlar köyü.

(12) Tiflis ili'ndeki Borçalı.

(13) Ahıska kuzeyinde.

(14) Belgeler Dosyası, Belge No. : 28.

(15) Belgeler Dosyası, Belge No. : 29.

Ermeni birliklerinin bu vahşî davranışlarına karşı, Türk birliklerinin tutum ve davranışları hakkında Kutayis valisi Çıkışvili'nin Kutayis vilâyeti ile merkeze bağlı olan yerlere yazdığı telgraflardan dikate değer bölümler aşağıya çıkarılmıştır(16).

"Türkler kesiyor, öldürüyor, diye söylentiler çıkıyor. Ben size bildiririm ki, bu doğru değildir.

Türk Hükümeti ve Türk askeri kendi halinde duranlara, hiç bir şey yapmaz ve ilişmez. Mal ve mülkünü de koruyarak, kendilerine yardım eder. Halkın yerlerine gelmesini, sahipsiz kalan evlerdeki eşyalarına sahip olmalarını ve bunların zâyi olmakta bulunduğunu, Türk Hükümeti bize bildiriyor.

Trabzon'dan ve Batum'dan askerler silâhlarını atarak kaçtılar. Bu utanılacak bir şeydir. Bu husus Azergueti Muharebesi'nde pek fena bir şekilde görüldü. Muharebede büyük-küçük herkes durumunu korumalıdır."

Bundan başka Borçalı (Tiflis ilinde) Müslüman halkının uğraya-gelmekte oldukları mezâlimi Tiflis'te çıkan Albayrak gazetesinin özel sayısı açıkça ortaya koymakta ve halkın gönderdiği yardım dilekçeleri de, olup biten olayları anlatmaktadır(17).

a. Barbarlık ve zalimliğin, aklın âlamayacağı dereceye vardığı görülmektedir. Ahılkelek bölgesindeki Müslümanlar'a Ermeniler'in yaptıkları mezâlim hakkında Rus memurlarından I. Aksire Dairesi Mufettişi Haraşenko kendi el yazısı ile verdiği raporda olayları aşağıda olduğu gibi açıklamaktadır(18):

"1917 Kasım'ından itibaren 1918 senesi 21 Mayıs'ına kadar Ermeniler'in Ahılkelek Sancağı'nda yerli ve sadık Müslüman halka

(16) Belgeler Dosyası, Belge No.: 30.

(17) Belgeler Dosyası, Belge No.: 32.

(18) Krş., "Ahılkelek'teki Türkler'e Ermeniler'in Yaptığı Vahşet ve Kırınlar," Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler, Cilt II., s. 279-281; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezâlimi, s. 50-51.

karşı yaptıkları vahşetleri açıklayacağım. Gerek yerli Gürcüler'in bana anlattıklarına dayanarak ve gerekse bizzat görmüş olduğum olayları, gözlerim yaşlarla dolu olarak yazmaya başlıyorum :

Geçen sene Kasım ayı sonunda Akbaba(19)lı sekiz Müslüman, yerlilerden ot satın almak üzere Bogdanofka(20) köyüne geldiler (Şurası dikkate değer ki, o sıralarda güvenlik yerinde olduğundan Müslümanlar silâhsız gezerlerdi.). Bunu haber alan Hocabey köyü Ermeniler'i hemen sekiz Müslüman'ın etrafını çevirerek hançerlerle üzerlerine saldırıp dördünü öldürdükten sonra gözlerini oydular ve dillerini kestiler. Daha sonra, cesetlere çeşitli hakaretler yaptıktan sonra diğer dördünü de silâhla öldürerek cesetlerini Akbabalılar'a verdiler. Hançerlerle öldürdükleri dört cesedi yaktılar. 1918 yılı Ocak ayında Ermeniler Müslüman köylerine saldırmaya başladılar. Önce (Silâhlarınızı bize teslim ederseniz size hiç bir şey yapmayız) diyerek söz verdiler. Müslümanlar, Ermeniler'in sözlerine inanarak silâhlarını teslim ettiler. Halbuki Ermeniler yalan söylemişlerdi. Ermeniler, Müslümanlar'ın silâhlarını aldıktan sonra Tospiya, Kokiya, Verivan, Tonokam, Kulilis, Pankana, Sogomakuvaşi, Alovejva ve Gümrıs köylerini yakıp yıktılar; köylerin zahire, hayvan ve bütün eşyalarını alıp götürdüler. Köy halkının bir kısmını hemen orada öldürerek, geri kalan kadın ve erkekleri esir alarak Ahılkelek kasabasına götürdüler. Orada bunlara 24 saatte bir funt(21) ekmek ile sudan başka hiç bir şey vermediler. Açlık ve pislikten esirler arasında tifo çıktı. Doktorlar esirlerin daha iyi beslenmeleri ve temiz tutulmaları için müracaat etmişlerse de Ermeniler dikkate almayarak Müslümanlar'ın hesapsız kırılmasına sebep oldular. Kimse yardım edemedi. Çünkü Ermeniler Müslüman esirlerinin kapattıkları binanın çevresine bile kimseyi bırakmıyorlardı.

İşte 21 Mayıs 1918 tarihinde Türk ordusu Kurzah(22) köyünü işgal ettiği zaman bütün Ermeniler kaçmaya başladılar ve esirlerin

(19) Arpaçay başlarındaki Akbaba Bucağı.

(20) Ahılkelek güneyinde bulunan Rus kolonisi köylülerin oturduğu köy.

(21) 400 gramlık Rus ağırlık ölçüsü.

(22) Kars- Çıldır'da bugün ortasından devlet sınırı geçen Kenarbel gölü'nün kuzeydoğusundaki Karsak.

bulunduğu binayı yıktılar. Müslümanlar bu yıkıntılar altında kaldılar. Cesetlerin bir kısmını da çukurlara atarak üzerlerine kireç döktüler. Daha sonra da nef ile yaktılar.

İşte, XX. asırda medenî (!) Ermeniler'in yaptıkları vahşet." (Bkn., Resim : 65, 66, 67, 68, 69).

İşte görölüyor ki, Ermeniler 1877-1878 Osmanlı-Rus sınırının batısındaki işgal altında bulunan topraklardaki Müslüman halka yaptıkları zulüm ve vahşeti, anılan sınırın doğusunda sakin, kendi iş ve güçleriyle uğraşan her türlü millî haklardan mahrum çaresizlere de uygulamakta devam ediyorlar. Bu imha plânının muntazam kuvvetlerle yapıldığı, maksadın çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar'ı azınlık durumuna düşürülmesi ve hatta varlıklarının tamamen yok edilmesinden ibaret olduğu anlaşılıyor. Her ne kadar, Ermeniler, gördükleri zulüm karşısında çılgınlık ettiklerini iddia ediyorlarsa da, bu iddianın yersizliğini (çürüklüğünü) 1877-1878 Rus sınırı doğusunda yapıldığı açığa çıkmış kanlı olaylar göstermektedir.

b. Özellikle meşhur Ermeni çete reislerinden Antranik müfreze- siyle Nahcivan çevresinde yaptığı katliâmı hiç durmadan sürdürmüştü. Ermeni Başkomutanı, bu katliâmın sorumluluğunun kendisine yöne- leceğini anlıyordu. Bu sırada Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekov(23)'un, I. Türk Kolordusu Komutanlığı'na ulaştırılmak üze- re Ermeni Komisyonu Başkanlığı'na gönderdiği mektup yapılan mezâli- min korkunçluğunu ve genişliğini göstermektedir. Generalin mektu- buna ek olarak Ermeni Komisyonu'nun verdiği rapor, Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki nefretin sebeplerini göstermektedir. Önem- leri sebebiyle bu iki mektubun tercümesi aynen aşağıya alınmıştır.

(23) Aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda General rütbesini alan Nazarbekov (Nazarbekian), gerek Ermeniler meselesinde ve gerekse Azerbaycan ve Van çevresindeki hareketlerde Rus I. Kafkas Ordusu'nun Kurmay Başkanı olan General Yudenic'in baş müşaviri ve yardımcısı idi.

"GÜMRÜ'DE MÜSTAKİL ERMENİ KOMİSYONU BAŞKANLIĞINA

Numara : 1008

27 Haziran 1918

Aldığım bilgilere göre, emirlerime karşı geldiğinden dolayı komutam altındaki Kolordu'dan bütün müfrezesiyle 5 Haziran 1918 tarihinde görevden uzaklaştırılan Antranik'in Nahcivan çevresinde gerçekten birçok mezâlim ve facialar yapmakta olduğunu Türk Komutanlığı'na bildirmenizi rica ederim.

Osmanlı Komutanlığı da tabii biliyor ki, Kamerli güneyindeki Culfa(24) demiryolu bölgesi uzun bir zaman Müslüman çeteleri elinde idi. Ben bunları dağıtmak istedim, muvaffak olamadım. İtaatlı halka zulmeden Ermeni ve Müslüman çetelerini dağıtmak üzere ben ve Eri van hükümeti bütün çarelere başvuruyoruz. Bunu Türk Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya haber verdim. Sınır bölgesinde de aynı tedbirlerin onlar tarafından alınmasını ben de istiyorum.

Koblasara ve İmanşalı köyleri yanında belki yanlışlık eseri olarak 25 Haziran 1918'de yerli Ermeni, Türk ve Tatar müfrezeleri arasında çarpışmalar olduğunu Türk Komutanlığı'na haber vermenizi rica ederim. Bu gibi olayların olmaması için ne zaman? hangi yoldan? ne kadar? birliğin ne maksatla? geçeceğinin zamanında bana bildirilmesi meselesinin komisyonda halledilmesini rica ederim. Adıgeçen olaylara benzer olayların bir daha olmayacağını muhakkak bilebilirler.

Kolordu Komutanı

Nazarbekov"

(24) Aras sağında şehir.

"OSMANLI KOMİSYONU BAŞKANLIĞINA

1 Temmuz 1918

"EK"

Erivan Sancağı'nda birçok millet bulunduğundan son zamanlarda kötü sonuçların ortaya çıkması, Ermeni ve Osmanlı Komisyonu'nu düşündürüyor. Yapılan barış sağlam ve devamlı olmalı, komşuluk ilişkileri engellerini kesin ve tesirli kararlar kaldırmalı, bu olayların sebeplerini tarihte aramalıdır.

1905 senesinde başarısızlıkla sonuçlanan Japon Savaşı'nda ve birinci ihtilâlden sonra hükümetin otoritesi zayıfladığından ve Rus hükümeti bir milleti diğer millet aleyhine kışkırttığından Kafkasya'da bulunan Ermeni ve Müslümanlar arasında geniş ölçüde ilk nefretler başladı. Cahil halk ile fanatikler bu kışkırtmaların kurbanı oldular.

Kafkasya'da Müslümanlar ve Ermeniler arasında hiç bir zorlayıcı sebep yok iken bu nefret başladı. Bakû, Gence, Erivan taarruzlarında zarar gören Ermeniler, hükümet tarafından himaye ve yardım görmediği için kendi kendilerini korumaya mecbur oldular. Yalnız şükürler olsun ki, bu durum çok sürmeden tarafların tesirli politikalarıyla sona erdi ve iki millet tekrar huzur içinde yaşamaya başladılar.

Bu savaş, ilişkileri yeniden gerginleştirdi. Savaşın son safhasında yalnız Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu ile muharebede kaldı. O zaman nefret yeniden başladı. Bir taraftan Müslümanlar kendi dindaşlarına yardım etmek istediklerinden ve Ermeniler'in kuvvetlenmesinden korkarak Ermeni ordusunun arkasını almak isteyip demiryollarını ve telgraf hatlarını tahrip ettiler, yolları kestiler. Ermeni köylerine, askerî birliklerine saldırdılar. Diğer taraftan Ermeniler bu kuvvetli düşmanla savaşlarında umutsuz kaldıklarından çok korkunç tecavüzler yapmaya başladılar.

Yapılacak barış bu kanlı savařlara son vermelidir. Ermeniler anladılar ki, refah ve saadetleri başka milletlerin kıskırtmalarında deęil, eski komřularıyla iyi iliřkilerde bulunmalarındadır.

řimdi Ermeni Cumhuriyeti topraklarındaki Müslüman halk ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeniler'in menfaatlarını düşünmeli ve Osmanlı ordusunun da Avrupa harbi neticesine kadar menfaatlarını sağlamalı. Osmanlı Komisyonu çare olarak bir teklifte bulundu ki, bu tekliften siyasî ve iktisadî birçok hukuk meseleleri çıkacak ve Ermeni Komisyonu barış antlaşmasının ayrıntılarına karar verebilir. Osmanlı Komisyonu'nun bu teklifini konuşmaya yetkisi yoktur.

Antlaşma, Ermeni Cumhuriyeti topraklarındaki Müslüman halk ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermeniler'in rahatlarını sağlıyor. Yalnız bu hususta müzakere olunabilir. Ermeni Komisyonu ümit eder ki, iyi bir hükümet idaresi kurulur ve silâhlı çetelerin saldırılarına son verilirse halkın rahatı sağlanmış olacaktır.

Ermeni Komisyonu, göçmenler yerlerine gönderilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni topraklarındaki düzenin bozulmayacağını düşünmektedir. Göçmenlerin silâhları alınmalı ve buna itaat etmeyenler şiddetle cezalandırılmalıdır. İtaatli halkın yerli hükümetin koruması altında yerlerine dönmelerine ve işleri başına geçmelerine izin verilirse sınırın her iki tarafında huzur ve asayiş sağlanmış olacağını göstermeyi Ermeni Komisyonu görev sayar. Bu zamanda küçük bir bölgede toplanan, mallarını kaybeden, verimli topraklarından çıkarılarak daęlık bölgeye sürülmüş olan halk ölüme mahkûmdur ve tabii bu yüzden oralarda düzensizlik ve rahatsızlık vardır.

řunu da bilmelidir ki, Ermeni Cumhuriyeti'ne geçen Erivan Sancağı'nda řimdi halk üç misli oldu.

Yiyeceksizlik, ithalatın olmaması ve Erivan Sancağı'nın en verimli topraklarının Osmanlı hükümetine geçmesi dolayısıyla Ermeni milletini korkunç bir tehlike tehdit ediyor.

Ermeni Komisyonu, Osmanlı Hükümeti'nin dostluğuna inanarak ve Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı'nın "Ermeni Hükümeti'ni Türkiye yarattı ve tabii koruyacaktır." gibi büyük va'dini hatırlayarak, Türkiye'nin, Ermeni milletinin ölümünü (yok olmasını) istediğini düşünmektedir.

Komisyon Başkanı

Jakoyof

Lusiyatis

Tomaşef

Vekilof

Keşişyef"

Bu mektuplarda Müslüman halka yapılan mezâlim açıkça doğrulanmaktadır. Bu mezâlimin düzenli kuvvetler tarafından yönetildiği ve yapıldığı muhakkaktır.

BİBLİYOGRAFYA

SÜRELİ YAYINLAR:

Armenia Dergisi
Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Belleten
Hürriyet
Milliyet
Tercüman
Türk Kültürü Dergisi

KİTAPLAR VE MAKALELER:

ADAMOV, E., Konstaninopl'i prolivı, po sekretnim dokumentam b. Minsit. inostr. del. Pod red. E. A. Adamova 1925 - 1926; Fransızcası : Constantinople et les Détroits, 2 vols, Paris 1930 - 32; Türkçe tercümesi : Hüseyin Rahmi, Cihan Harbi Esnasında Avrupa Hükümetleri ile Türkiye, İstanbul 1927; II. Basısı, Anadolu'nun Taksimi Planı, Belge yayınları, İstanbul 1972.

ADONTZ, N., Histoire d'Arménie : Les Origines (du Xe au VIe s. av. J. C.), Paris 1946.

Ahmet Refik, İki Komite - İki Kıtıl, İstanbul 1919.

Ahmet Refik, Kafkas Yollarında Hâtıralar ve Tahassüsler, İstanbul 1919; Yeni Türkçesi : Ahmet Refik ALTINAY, Kafkas Yollarında, Hazırlayan : Yunus ZEYREK, Ankara 1981.

AKGÜN, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne dair) Raporu, İstanbul 1981.

AKYÜZ, Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922, Ankara 1975.

Ali Kemali, Erzincan, İstanbul 1932.

- ALLEN, W. E. D. and Paul MURATOFF, *Caucasian Battlefields: A history of the wars on the Turco-Caucasian border 1828 - 1921*, Cambridge University Press, 1953; Türkçe tercümesi : *Kafkas Harekâtı : 1828 - 1921 Türk - Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966.
- AVERIANOV, P., *Kurdi v voynah Rossii, Tiflis 1900*; Türkçe tercümesi : *Adil ve Mustafa Efendiler, Ondokuzuncu Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri*, Ankara 1926.
- BAŞTAV, Şerif, "Sabir Türkleri," *Belleten*, Cilt V., Sayı : 17 - 18, Ankara 1941, s. 53 - 99.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt : I, Kısım : I, II. Baskı, Ankara 1963.
- BRYCE, Viscount, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire : 1915 - 1916, documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, with a Preface by Viscount Bryce, Blue Book Miscellaneous No. 31 (1916)*, London, Joseph Causton and Sons, 1916.
- BURNEY, C. A. - D. M. LANG, *The Peoples of the Hills : Ancient Ararat and Caucasus*, London, New York, 1971.
- CAHEN, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, New York 1968; Türkçe tercümesi : Yıldız MORAN, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979.
- ÇARK, Rh. Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453 - 1953*, İstanbul 1953.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974.
- DJEMAL Pasha, *Memories of a Turkish Statesman (1913 - 1919)*, New York 1922.
- Documents sur les Atrocités Arméno - Russes*, Constantinople 1917.
- DURAN, Tülây, "Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Antlaşma," *BTDD*, Sayı : 37, İstanbul 1970, s. 16 - 20.
- DURAN, Tülây, "Bolşeviklerin Batılılarla İlk Diplomatik İlişkileri : Brest - Litovsk Antlaşması ve Türkiye," *BTDD*, Sayı : 38, İstanbul 1970, 13 - 20.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt : I, *Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, Ankara 1953.
- ERKİN, Feridun Cemal, *Türk - Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968.

Ermeni Komiteleri'nin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332; Fransızcası: Aspirations et Agissement Révolutionnaires des Comités Arméniens, avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane, İstanbul 1917; Sadeleştirerek günümüz Türkçesine çeviren: Abdullah YAMAN, Ermeni Meselesi ve Türkiye, İstanbul 1973.

Ermeniler Hakkında "Makaleler-Derlemeler", AÜY, No.: 535, Cilt: II, Ankara 1978.

ERZEN, Atif, Eastern Anatolia and Urartians, İstanbul 1979.

EVANS, Laurence, United States Policy and the Partition of Turkey (1914-1924), Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965; Türkçe tercümesi: Tefvik ALA-NAY, Türkiye'nin Paylaşılması (1914 - 1924), İstanbul 1972.

GÖKTÜRK, Hilmi, Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü, Erzurum 1974.

GÖZÜTOK, Tokay, "Ermeni Terör Örgütlerinin Analizi," Tercüman, 31 Ocak 1982 2 Şubat 1982.

GRANVILLE, Edgar, "La tsarisme en Asie Mineure," Revue Politique Internationale, 1917; Türkçe tercümesi: Orhan ARIMAN, Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları, Ankara 1967.

GREGORY Abû'l Farac, Tarih, Cilt I., Türkçeye çeviren: Ömer Rıza DOĞRUL, Ankara 1945.

GROUSSET, R., Histoire de l'Arménie, des origines à 1071, II. Baskı, Paris 1973.

GUBOĞLU, Mihail, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında," VIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, Ankara 1981, s. 751-82.

GÜNTAY, Şemsettin, Yakın Şark - II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları, Ankara 1951.

HEYD, W., Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age, Paris 1936; Türkçe tercümesi: Enver Ziya KARAL, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Ankara 1975.

HOCAOĞLU, Mehmet, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler, İstanbul 1976.

HOVANNİSİAN, Richard G., Armenia on the Road to Independence, 1918, Berkeley and Los Angeles, 1967.

- KOESTLER, Arthur, The Thirteenth Tribe, Türkçe tercümesi : Belkıs ÇORAKÇI, Onüçüncü Kabile : Hazar İmparatorluğu ve Mirası, II. Baskı, İstanbul 1977.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirleri," Edebiyat Araştırmaları, Ankara 1966, s. 239 - 269.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Yayınlayan : Orhan F. KÖPRÜLÜ, İstanbul 1981.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1963.
- KRITOVULOS, Tarih-i Sultan Mehmed Hân-i sâni, Karolidi tercümesi, İstanbul 1328.
- KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya : XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798 - 1919), Ankara 1970.
- KURAT, Akdes Nimet, IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.
- LANGER, William L., The Diplomacy of Imperialism, New York 1956.
- LAURENT, J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquê arabe jusqu'en 886, II. Baskı, Lisbonne 1980.
- LÉART, Marcel, La Question Arménienne a la lumiere des documents, Paris, Augustin Challamel, 1913.
- LEVÇENKO, M. V., İstoriya Vizantii, Moskova-Leningrad 1940; Türkçe tercümesi : Erdoğan BERKTAY, Bizans, İstanbul 1979.
- LEWIS, Bernard, The Emergence of Modern Turkey, Oxford 1968; Türkçe tercümesi : Metin KIRATLI, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1970.
- LYNCH, Henry F. B., Armenia : Travels and Studies, 2 vol., II. Baskı, Beirut 1965.
- MAYEWSKI (General), Van, Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki, İstanbul 1330.
- MAYEWSKI (Général), Les Massacres d'Arménie, 1916.
- MINORSKY, "Kürtler," İsl. Ans., 68. cüz, 3. Baskı, İstanbul 1977, s. 1089-1114.
- MORGAN, J. De, Essai Sur Nationalités, Paris 1917.
- MOSER, Pierre A., Les Arméniens : Oü est la Réalite? 1980.

- NÉMETH, Gyula, Attila és Hunjai, Budapest 1940; Türkçe tercümesi : Şerif BAŞTAV, Attila ve Hunları, İstanbul 1962.
- OKÇU, Yahya, Türk-Rus Mücadelesi Tarihi, Ankara 1953.
- 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği yayını, 2. Baskı, Ankara 1981.
- OSTROGORSKY, Georg, Geschichte des Byzantinischen Staates, Münih 1963; Türkçe tercümesi : Fikret İŞILTAN, Bizans Devleti Tarihi, Ankara 1981.
- OĞEL, Bahaddin, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi : Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1962.
- OĞEL, Bahaddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I., Ankara 1981.
- OZBEK, Metin, İnsan ve Irk, İstanbul 1979.
- OZKAYA, İnayetullah Cemal, Le Peuple Arménien et Les Tentatives de Reduire Le Peuple Turc en Servitude, İstanbul 1971.
- PASDERMADJIAN, Hrant, Histoire de l'Arménie (depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne), Paris 1964.
- SARAL, Ahmet Hulki, Ermeni Meselesi, Ankara 1970.
- SARKİSSIAN, A. O., "Genocide in Turkey," History of the First World War, Vol. 3, No. : 16, September (1970), London, s. 1321 - 27.
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, "Millî Bütünlüğümüzü Parçalama Gayretleri," Türk Kültürü, Sayı : 223 - 224, Ankara 1981, s. 76 - 83.
- SERTOĞLU, Midhat, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1958.
- SEVGİN, Nazmi, Dersim ve Zazalar, gayrimatbû nüsha, İstanbul 1946.
- SONYEL, Salâhi R., "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri," Belleten, Cilt : XXXVI, Sayı : 141 (Ocak 1972)'den Ayırbasım, s. 31 - 69.
- SHAW, Stanford J. and Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. II : Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey, 1808 - 1975, London : Cambridge University Press, 1977.
- STERLING, Claire, The Secret War Of International Terrorism, Terror Network; Türkçe tercümesi : Oya ALPAR, Uluslararası Terörizmin Perde Arkası, Terör Ağı, İstanbul 1981.

STRECK, M., "Ermeniye," İsl. Ans., 32. cüz, II. Baskı, İstanbul 1964, s. 317 - 320
ve devamı: 33. cüz, II. Baskı, İstanbul 1964, s. 321 - 326.

SYKES, M., The Caliph's last heritage, London 1915.

ŞİMŞİR, Bilâl N., Malta Sürgünleri, İstanbul 1976.

TARHAN, M. Taner, "Eskiçağda Kimmerler Problemi," VIII. Türk Tarih Kongresi,
I. Cilt, Ankara 1979, s. 355 - 369.

Tarih-i Cevdet, II. Cilt, yeni tertip, 2. Baskı, İstanbul 1309.

TEREK, Ahmet Bekir, "Yunan hedefleri ve Stratejisi karşısında Gerçekler ve
Türkiye," BTDD, Sayı: 29, İstanbul 1970, s. 16 - 31.

TERNON, Yves, Les Arméniens : Histoire d'un génocide, Paris 1977.

TOGAN, A. Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihine Giriş, I. Cilt, II. Baskı, İstanbul
1970.

TOKER, Metin, Türkiye Üzerinde 1945 Kâbusu, II. Baskı, Ankara 1971.

TONGERLOO, Alois van, "Armeese Drang Naar Autonomie," Inforient - Dossier,
15 Oktober (1981), s. 24 - 27.

Türk Ermenileri'nden Gerçekler, Jamanak yayını, İstanbul 1980.

Türkiye Mülkî İdare Bölümleri, Belediyeler - Köyler, İçişleri Bakanlığı Yayını,
Ankara 1978.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal, "Ermeni Yurdu Hikâyesi ve Ermeni İddialarının Çürüklü-
ğü," Türk Kültürü, Sayı: 223 - 224, Ankara 1981, s. 66 - 75.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal, "Kürtler'in Türklüğü Hakkında Bazı Mülâhazalar," Türk
Kültürü, Sayı: 225, Ankara 1982, s. 183 - 186.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal, "Türk Sakalar (İskitler)'in Batıya Göçleri ve Kürtler'in
Ön Asya'da Doğuşları," Türk Kültürü, Sayı: 226, Ankara 1982, s. 232-236.

TÜRKÖZÜ, H. Kemal, "Ermeni Terörü'nün Düşündürdükleri," Türk Kültürü, Sayı:
227, Ankara 1982, s. 295 - 302.

UNAT, Faik Reşit, Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, Genişletilmiş
3. Basım, Ankara 1959.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 - 1162), Türkçeye çeviren : Hrant D. Andreasyan, Notlar : Edouard Dulaurer, M. Halil Yınanç, Çeviren, Ankara 1962.

VALLOIS, Henri V., "Garbî Asya'nın Irklar Tarihi," II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 456 - 83.

YAVUZ, Edip, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara 1968.

Institut kurde de Paris

İ N D E K S

I — ŞAHİS ADLARI

— A —

- Abdulhamit (Osmanlı Padişahı), 16.
Abdullah (Mehmet oğlu, Dağıstanlı), 71.
Abdürrezak, 16.
Acaryan, 5.
Adamov, E., 17.
Adontz, N., 3.
Ahmet (Kormaslı), 70.
Ahmet Refik (Altınay), 43, 46, 55, 74.
Akgün, Seçil, 17.
Akyüz, Yahya, 2, 7, 10, 20.
Aleksandr (asker), 66.
Ali Kemali, 35, 46.
Allen, W. E. D., 16, 33.
Alp Arslan, 8.
Alpar, Oya, 24.
Anakreon, 6.
Anciaux, Robert, 26.
Andreasyan, Hrant D., 7.
Antranik, 34, 77, 86, 87.
Arıman, Orhan, 13.
Arşak (Bayburt'ta Ermeni çete reisi), 55, 69, 70, 72.
Arşak Paşa, bkn., Arşak (çete reisi).
Aşık Kahraman, 82.
Averianov, P., 16.
Azaryef (Dr.), 77.

— B —

- Babinger, Franz, 11.
Bayburtlu Arşak, bkn., Arşak (çete reisi), 34.
Baştav, Şerif, 6.
Baydar, Mehmet, 22.
Baykal, B. Sıtkı, 12.
Bayur, Yusuf Hikmet, 14.
Berktaş, Erdoğan, 10.
Bristol (Amerikalı Amiral), 21.
Bryce, Lord James, 19.
Burney, C. A., 3.

— C —

- Cahen, Claude, 5.
Cemal Paşa, 20.
Cemalyan, Arşak, 35.
Cemil Cahit (Kelkit Karma Mütareke Komisyonu üyesi), 50.

— Ç —

Çağrı (Çakır) Bey, 7.
Çark, Rh. Y. G., 12.

Çıkışvili (Kutayis valisi), 84.
Çorakçı, Belkis, 6.

— D —

Darius I. (Pers kralı), 1.
de Caix, Robert, 18.
de Robeck, Sir John, 18.
Defferre, Gaston, 28.
Demir, Bahadır, 22.
Demirkent, Işın, 19.

Devrim, Hakkı, 7.
Djermal Pasha (bkn., Cemal Paşa).
45, 75.
Duran, Tulfay, 35, 39.
Dursun (Şaşonun Hüseyin oğlu), 42.

— E —

Enver Paşa, 35.
Erim, Nihat, 1.
Erkin, Feridun Cemal, 21.

Erzen, Afif, 5, 7.
Esadze (Albay), 35.
Evans, Laurance, 21.

— F —

Fatih Sultan Mehmet, 11.

— G —

Gagik-Abbas (Abas), 8.
Gagik-Haçik, 8.
Georgios Trapezuntios, 11.
Glandstone, William, 18.
Göktürk, Hilmi, 7.
Gönlübol, Mehmet, 21.

Granville, Edgar, 13, 16, 17, 18, 19.
Griyaznof (Yarbay), 75.
Grousset, R., 3, 5, 8.
Guboğlu, Mihail, 5, 6.
Günaltay, Şemsettin, 5.

— H —

Habbaş, George, 23, 24.
Hafız, Süleyman Efendi, 69, 70.
Haraşenko (Müfettiş), 84.
Harbord (Amerikalı General), 55
Haydar Bey, 70, 71.
Hayk, 2, 4.
Hazret-i Nuh, 4.
Herbert, Aubrey, 18.

Heyd, W., 9.
Hitler, Adolf, 26.
Horen'li Movses, 3.
Hovannisian, Richard G., 26.
Howart, Henry H., 19.
Hüseyin Çavuş, 42.
Hüseyin Rahmi, 17.
Hüsrev Bey (Binbaşı), 35.

— I —

İmbert, Paul, 28.

İşıltan, Fikret, 10.

— I —

İlter, Erdal, 3.

İrhan (Abrash), 70.

İnalçık, Halil, 11, 19.

İsmail (Paçençli Mahmut oğlu), 42.

— J —

Jakoyof (Ermeni Komisyonu Başkanı), 90.

Jorga, N., 12.

— K —

Kafesoğlu, İbrahim, 6.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, 2, 5, 19, 55, 78, 82, 84.

Kalustyan, Şinork (Türkiye Ermenileri Patriği), 10, 27.

Kirkor (Haçik oğlu), 65.

Karabekir, Kâzım, 21, 55, 78, 87.

Kitsikis, Dimitri, 7.

Karagayef (Teğmen), 77.

Koçaş, Sadi, 1.

Kara Mehmet, 41.

Koestler, Arthur, 6.

Karal, Enver Ziya, 9, 12, 14, 15.

Konstantin Dukas X., 8.

Kasıkyan, Georgiou, 28.

Konstantin Monamak, 8.

Kamizir, 66.

Kosti, 42.

Keşişyef (Ermeni Komisyonu üyesi), 90.

Köprülü, M. Fuad, 7, 12.

Köymen, Mehmet Altay, 8.

Kıratlı, Metin, 13.

Kritovulos, 11.

Kurat, Akdes Nimet, 6, 33, 35, 39.

— L —

Lang, D. M., 3.

Levçenko, M. V., 10.

Langer, William L., 25.

Lewis, Bernard, 13.

Laurent, Jean., 2, 3, 9, 10, 28.

Lord Curzon, 18.

Léart, Marcel, 1.

Lusiyatis (Ermeni Komisyonu üyesi), 90.

Lebedinskiy (General), 34.

Lynch, Henry F. B., 18.

Lenin, 33, 35, 59.

— M —

- Marr, N., 2.
 Matoyef, 83.
 Mayewski (General), 1.
 Mehmet Ağa (Kürt), 41.
 Mehmet Efendi (Belediye kâtibi), 41.
 Melikşah (Selçuklu Devleti Sultanı), 8, 10.
 Mıgırdıç Dadyan, 13.
 Mikoşa (Polonyalı seyyah), 12.
 Minorsky, V., 16.
 Moran, Yıldız, 5.
 Morel (Albay), 38, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 66, 77.
 Morgan, Jacques de, 4, 5.
 Morzoff Meguerditch (Tiflisli Ermeni), 66, 67.
 Moser, Pierre A., 25.
 Murat Çavuş, 71.
 Muratoff, Paul, 16, 33.

— N —

- Nazarbekian, bkn., Nazarbekov (General).
 Nazarbekov (General), 86 87.
 Németh, Gyula, 6.
 Nusret Bey (Cemal Paşa'nın yaveri), 20.

— O —

- Odişelidze (General), 36, 37, 38, 40, 41, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 60, 62, 77.
 Okçu, Yahya, 21.
 Orhan (Osmanlı Padişahı), 12.
 Ostrogorsky, Georg, 10.
 Ovakim (Ermeni Başpapazı), 11.

— Ö —

- Ögel, Bahaeddin, 6.
 Ömer Lütü Bey (III. Ordu Kurmay Başkanı), 35, 49.
 Özbek, Metin, 5.
 Özkaya, İsmayil Cemal, 2.

— P —

- Pasdermadjian, Hrant, 10.
 Passini, 66.
 Papazyan, Dennis, 26.
 Petzenger (Albay), 35.
 Piri (Vağındalı), 70.
 Posmekof (Kelkit Karma Mütâreke Komisyonu üyesi), 50.
 Przevalskiy (General, Rus Kafkas Orduları Başkomutanı), 34, 36, 37, 39, 41, 45.

— R —

Rüstü (Kelkit Karma Mütâreke Komisyonu üyesi), 50.

— S —

Sadık (Beydi oğlu), 71.
Salih Hamdi Efendi, 70, 72.
Sandalgian, J., 15.
Saraç Hafız, 71.
Saraı, Ahmet Hulki, 45, 63, 75.
Sarkissian, A. O., 26.
Seferoğlu, Şükrü Kaya, 23.
Senekerim, 8.
Sertoğlu, Midhat, 34.
Sevgen, Nazmi, 16.
Sivaslı Murat, 34, 38, 53, 55, 56.

Shaw, Ezel Kural, 7, 12, 13, 15, 18, 25.
Shaw, Stanford J., 7, 12, 13, 15, 18, 25.
Sonyel, Salâhi R., 18.
Stein (Dr., Avusturyalı yazar), 46.
Sterling, Claire, 24.
Streck, M., 3.
Süreyya Bey (Cemal Paşa'nın yaveri), 20.
Sykes, Sir Mark, 15.

— Ş —

Şeşen, Ramazan, 6.
Şevki, 71.

Şimşir, N. Bilâl, 21.

— T —

Talât Bey (Yüzbaşı), 49.
Tarhan, M. Taner, 5.
Tchaplikine (Yüzbaşı), 45, 47, 48, 49, 50, 56, 57.
Terek, Ahmet Bekir, 11.
Ternon, Yves, 8.
Tevzaya, V. (Doçent), 35.
Togan, A. Zeki Velidî, 5.
Tokay, Gözütok, 22.

Toker, Metin, 21.
Tomaşef (Ermeni Komisyonu üyesi), 90.
Tuğrul Bey (Selçuklu Devleti Sultanı), 7, 8.
Türküzü, H. Kemal, 3, 23.
Twerdo Khlebof (Yarbay, Rus II. Kafkas Topçu Alayı Komutanı), 45, 60, 75, 77.

— U —

Uras, Esat, 2, 3, 4, 14, 15, 16, 18, 19.
Urfalı Mateos, 7, 8, 9.

— 0 —

Olman, Halûk, 21.

— V —

Vahit Bey, 54, 60.

Vallois, Henri V., 4.

van Tongerloo, Alois, 25.

Vasil, 42.

Vedrinskiy, (Yüzbaşı), 35.

Vehib Paşa (III. Türk Ordusu Komutanı), 34, 35.

Vekilof (Ermeni Komisyonu üyesi), 90.

Veysi (Gülbahar oğlu), 42.

Vişinskiy (General-major), 35.

Vorofof (Yarbay, Kelkit Karma Mütareke Komisyonu Başkanı), 50, 72.

Voronçof-Daşkof, 17.

Voyatzidis, J. C., 11.

— W —

Weiss (Dr., Alman yazarı), 46.

— Y —

Yasef, 4.

Yako (Statios oğlu), 63.

Yakup Bey (Yüzbaşı), 35.

Yaman, Abdullah, 19, 34.

Yanıkyan, Mıgırdıç, 22.

Yavuz, Edip, 5.

Yudenic, 34, 86.

Yusuf Ağa (Ayakoz oğlu), 64.

— Z —

Zeyrek, Yunus, 43, 46.

II — YER ADLARI

— A —

- Abbastuman, 83.
Abrás, 70.
Acaraca (Köy), 83.
Ahılkelek, 81, 83, 84, 85.
Ahılkelek Sancağı, 84.
Ahıska, 83.
Ahlât, 2.
Akbaba (Bucak), 85.
Akbulut (Köy), bkn., Abrás.
Akdeniz, 27.
Akkilise, 43.
Alaca (Erzurum'a bağılı), 74, 75.
Alaca (Kars'a bağılı), 82.
Alovejva (Köy), 85.
Alpköy (Bucak), 42.
Anadolu, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14,
15, 16, 17, 18, 20.
Anı, 8, 21.
Aralıkos, 43.
Aralıköz, bkn., Aralıkos, 43.
Ararat, 3.
Aras (Nehir), 2, 87.
Ardahan, 39, 81.
Ardasa, 39, 40, 43, 56.
Ardos, 42.
Arménia, 1, 2, 3.
Armenya (bkn., Arménia), 2.
Arpaçay, 85.
Arpaçayı (su), 82, 83.
Artvin, 6.
Asya, 9.
Aşkale, 73.
Avrupa, 6, 14, 21, 89.
Aydınşınar (Köy), bkn., Kalçık.
Aydıntepe (Bucak), 70.
Azərbaycan, 7, 86.

— B —

- Babil, 4.
Badicivan, 79.
Bakû, 19, 88.
Balkanlar, 4, 11, 16.
Baltaş (Köy), 41.
Basra Körfezi, 27.
Başgedikler (Bucak), 83.
Batum, 39, 46, 63, 84.
Bayburt, 34, 53, 54, 58, 59, 69, 70,
71, 72, 73.
Belçika, 25, 26.
Beşikli (Köy), 42.
Beyrut, 22, 28.
Bingöl, 6, 34.
Bitlis, 33, 36, 56.
Bogdanofka (Köy), 85.
Borcom, 83.
Borçalı, 83, 84.
Brest-Litowsk, 36, 39.
Bursa, 12.

— C —

Cinis, 74.

Culfa, 87.

— Ç —

Çağlayan (Bucak), 38.
Çardaklı Boğazı, 46, 65.
Çatalarmut (Bucak), 41.
Çavuşlu, 43.
Çayırköprü, bkn., Vağında.

Çayırılı, 65.
Çıldır, 85.
Çınarlı (Mahalle), 63.
Çilligöl, 65.
Çobandede, (Bucak), bkn., Köprüköy.

— D —

Dağıstan, 71.
Daldaban (Mahalle), 63.
Dangal (Köy), 83.
Değirmen Deresi, 64.
Değirmenköy, bkn., Zekkihi.
Demirciler, 41.
Derecik (Köy), bkn., Kaloköy.

Dersaadet, bkn., İstanbul.
Dersim (Tunceli), 16.
Diyarbakır, 34.
Doğu Anadolu, 6, 8, 9, 16, 18, 19,
23, 25, 47.
Dörkene, 81.
Düzkent, bkn., Dörkene.

— E —

Edirne, 11.
Eğrek, 65.
Elâzığ, 2, 6.
Erginis (Köy), 79.
Ergani, 1-2.
Erikli (Köy), 42.
Erivan, 21, 81, 83, 87, 88.
Erivan Sancağı, 88, 89.

Ermeni Ülkesi, 3.
Ermenistan (bkn., Armenya), 1, 3, 4,
8, 9, 10, 14, 17, 21, 22, 23.
Erzincan, birçok yerde.
Erzurum, birçok yerde.
Erzurum Ovası, 74.
Esender (Köy), bkn., Badicivan.
Eynesil, 43.

— F —

Fırat, 9.
Filistin, 23.
Filteroğlu, 43.

Fol, 42.
Fol dersî, 42.

— G —

Gâvur Meydanı (Trabzon'da), 64.
Gence, 88.
Genç, 34.
Giresun, 33, 43, 63.
Gökeli, 43.
Güleraş, 42.

Gümüşm, bkn., Varto.
Gümris (Köy), 85.
Gümrü, 81, 83, 87.
Gümüşhane, 33, 39, 54, 56, 63, 70,
73.
Görece, 35, 54.

— H —

Hacıhalil (Köy), 82.
Harabe (Köy), 82.
Hasankale, 78, 79.
Havur (Köy), 83.
Hayasa, 3.
Hayastan (Hay-istan) bkn., (Erme-
nistan), 3.

Hınıs, 80.
Hocabey (Köy), 85.
Hokal (Havkal?), 71.
Hoşan (Köy), 79.
Hun (Köy), 6.
Hunlar (Köy), 6.

— I —

İlica, 74, 75.

— I —

İmanşalı (Köy), 87.
İskenderun Körfezi, 27.

İstanbul, 10, 11, 26, 35.

— K —

Kafkas, 33, 34.
Kafkaslar, 6, 25.
Kafkasya, 6, 13, 18, 88.
Kağızman, 81.
Kale Kışlası, 54.
Kalçık (Köy), 79.
Kalinçam (Köy), 42.
Kaliforniya, 34.
Kaloköy, 82.
Kamerli, 87.
Kandilli, bkn., Karabıyıkhanları.
Kapadokya (Kayseri-Niğde), 8.

Karabağ, 3.
Karabıyıkhanları, 73.
Karadeniz, 42.
Kars, 6, 21, 39, 46, 81, 82, 83, 84,
85.
Kars Kapısı, 77.
Karsak, bkn., Kurzah.
Kehorkinefski, 83.
Kelkit, 43, 44, 50, 51, 64, 72.
Kemah, 42.
Kenarbel Gölü, 85.
Kırıklı, 43.

Kırım, 19.
Kızılağaç (Köy), 42.
Kilikya, 3, 20.
Kinak (Köy), 83
Koblasara (Köy), 87.
Kokiya (Köy), 85.
Konpo (Dağıstan'da şehir), 71.
Kormas (Köy), 70.
Koska (Köy), 39, 40
Köprüköy, 79, 80.
Köse (Köy), 54, 72.

Kulilis (Köy), 85.
Kulp (Diyarbakır'a bağlı), 34.
Kulp (Kars'a bağlı), 81.
Kumrus (Köy), 83.
Kurzah (Köy), 85.
Kutayis, 84.
Küçük Asya, bkn., Anadolu.
Kür (Nehir), 2.
Kürtkendi, 65.
Kütahya, 12.

— L —

Los Angeles, 22, 25, 26.

— M —

Maden, bkn., Madenhanları.
Madenhanları, 73
Magazberd, bkn., Magosta.
Magosta (Köy), 82.
Makalisor (Köy), 79.
Malta, 20.
Mamahatun, 55, 69, 72.
Mez-Haik (Büyük Ermenistan), 3.
Mezraa (Köy), 42.

Minkert, 19.
Moğolistan, 6.
Moskova, 17.
Mulanis (Köy), 83.
Murat suyu, 2.
Murcahit (Köy), 83.
Musul, 16.
Muş, 2, 6, 34, 77, 79.

— N —

Nahcivan, 86, 87.

Nefs-i Şarklı, 43.

— O —

Of, 69.
Ortabahçe (Köy), bkn. Cinis.

Orta Asya, 6.
Orta Doğu, 18, 28

— Ö —

Ön Asya, 18.

Öreni (Köy), 74.

— P —

Paçenç, 42.
Padıgna (Köy), 83.
Pankana (Köy), 85.
Paris, 16, 24, 28.
Pasinler, 79.
Pasinova, 78.

Petersburg, 19.
Petrograd, bkn., Petersburg.
Pınarönü (Köy), bkn., Kürtkendi.
Polatlı, bkn., Kormas.
Pokr-Haik (Küçük Ermenistan), 3.
Pulthane, 56.

— R —

Refahiye, 48, 56.
Revan, bkn., Erivan.
Rize, 54.

Roma, 14.
Rumeli, 34.

— S —

Santa Barbara, 22.
Sarıkamış, 66, 81.
Sason, 34.
Sidon, 23.
Silirt, 34.
Sivas, 34.

Sogomakuvaşı (Köy), 85.
Sönmez (Köy), bkn., Hoşan.
Subatan (Köy), 82.
Susehri, 35, 36, 41, 44, 49, 52, 53,
57.
Sürmene, 63, 69.

— Ş —

Şahmelek (Köy), 42.
Şalpazarı, bkn., Şarlıpazarı.
Şamran, 83.
Şarkî Karahisar, 34.
Şarlıpazarı, 42, 43.

Şebin Karahisar, bkn., Şarkî Karahi-
sar.
Şištepe, 81.
Şuşa, 19.

— T —

Talori, 34.
Tazegül (Köy), 74.
Tekke (Köy), 63.
Tekneli (Köy), 82.
Tercan, bkn., Mamahatun.
Tiflis, 17, 20, 35, 83, 84.
Tilkitepesi, 74.
Tokyo, 38.

Tonokam (Köy), 85.
Tonya, 42.
Torul, bkn., Ardasa.
Tospiya (Köy), 85.
Trabzon, 33, 36, 42, 46, 53, 54, 58,
63, 64, 84.
Tuzluca, bkn., Kulp.

— U —

Urfa, 6.

Urmiye Gölü, 16.

105

— Ü —

Üçkilise/Açmiyadzin, 21.

— V —

Vagavir (Köy), 65.

Van Gölü, 7.

Vağında, 70.

Varto, 79.

Vagor (Köy), 82.

Vaspurakan, 7.

Vakfıkebir, 42, 56.

Venedik, 21.

Van, 6, 25, 56, 86.

Verivan (Köy), 85.

— W —

Washington, 26.

— Y —

Yalçınlar, bkn., Kinak.

Yılanlı (Köy), 82-83.

Yerlisu (Köy), bkn., Erginis.

Yoğurtlu, 83.

— Z —

Zağna, 63.

Zazaılar (Köy), 41.

Zâhit Mahallesi, 71.

Zekkiî (Köy), 38, 40, 61.

Zamantı, 8.

Zigana, bkn., Zağna.

Zangezur, 3.

III — DEVLET, MİLLET, DİN VE MEZHEP, AİLE, BOY, MUHTELİF TEŞEKKÜL ADLARI VE BARIŞ ANTLAŞMALARI

— A —

- ABD (Amerika Birleşik Devletleri), 22, 26, 55.
Akbabalılar, 85.
Akkoyunlular, 55.
Alman, 39, 46.
Almanlar, 26.
Amerikan Dışişleri Bakanlığı, 21.
Anadolu Selçuklu Devleti, 20.
Araplar, 3.
Armen, 3.
Armina, 2.
Arminia, 2.
Artaksiad Kırallığı, bkn., Artaksias Kırallığı.
Artaksias Kırallığı, 2.
ASALA, bkn., Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu.
Avrupalı, 26.
Avrupalılar, 2, 5.
Avusturya, 46.
Ayastefanos Antlaşması, 1. 39.

— B —

- Bakû (İslâm) Cemiyet-i Hayriyesi, 83.
Berlin Muahedesi, 1.
Birleşmiş Milletler Teşkilâtı, 25.
Bizans, 2, 8, 9, 10, 11, 20.
Bizans İmparatorluğu, 10.
Bizanslılar, 3, 8.
Brest-Litowsk Antlaşması, 36, 39.
Brüksel (Belçika) Üniversitesi, 26.
Bulgar, 6.
Bulgarlar, 25.

— C —

- California Üniversitesi, 25, 26.

— Ç —

- Çakıroğulları, 42.
Çarlık Harıcıye Nezareti, 17.
Çarlık Rusyası, 1, 16, 19, 25.
Çeka Örgütü, 20.
Çenberlioğulları, 42.
Çin, 6.

— D —

Doğu Hristiyan İmparatorluğu, bkn., Dünya Kiliseler Konseyi, 22.
Bizans İmparatorluğu.

— E —

EOKA, 28.
Ermeni, birçok yerde.
Ermeni Bolşevikleri, 35.
Ermeni Cumhuriyeti, 15, 21, 89.
Ermenistan Devleti, 2, 25.
Ermeni Hükümeti, 21, 90.
Ermeni İhtilâl Federasyonu, bkn., Taşnak örgütü.
Ermeni Katliâmı: Adalet Komandoları (JCAG), 24.
Ermeni Komiteleri, 1.
Ermeni Komisyonu, 86, 87, 89, 90.
Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu (ASALA), 22, 23, 24, 28.
Ermeni Meclisi Yönetim Kurulu, 26.
Ermeniler, birçok yerde.
Erzincan Mütârekisi, 35, 58.

— F —

Fransa, 7, 14, 18, 20, 25, 26.
Fransız, 2, 16, 20, 28.
Fransız Danıştayı, 26, 27.
Fransız Dışişleri Bakanlığı, 20.
Fransızlar, 20.
Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, 24.
Filistinliler, 28.
Frenk, 14.
Frigyalılar, 5.

— G —

Gregoryen Ermeni, 19.
Gregoryen Ermeni Patrikhânesi, 10.
Gregoryenler, 15.
Gregoryenlik, 14.
Grek, bkn., Yunan-Rum.
Grekler, 8, 19.
Gümrü (Alexandropol) Antlaşması, 21.
Gürcü, 33.
Gürcüler, 85.

— H —

Haçlılar, 19.
Harbord Hey'eti, 55, 78.
Hayasalılar, 4.
Hazarlar, 6.
Hınçak örgütü, 14.
Hristiyan, 9, 14, 15, 64.
Hristiyanlar, 15.
Hitit, 3.
Hititler, 4.
Hiung-nu, bkn., Hunlar.
Hunlar, 5, 6.

— I —

İdil(Volga) Bulgarları, 5, 6.
İhtiyarlar Meclisi, 54.
İngiltere, 1, 7, 18, 19, 20, 25.
İngilizler, 20.
İskit, 5.

İskitler, bkn., Sakalar.
İslâm, 8, 82.
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakül-
tesi, 5.
İsviçre, 14.

— J —

JCAG, bkn., Ermeni Katliâmı Adalet
Komandoları.

— K —

Katolik, 14, 15.
Katoliklik, 14.
Kelkit Karma Mütâreke Komisyonu,
50, 57, 72.
Kilikya Ermeni Kırallığı, 3.
Kimmerler, 5.
Kumkapı Ermeni Patrikhânesi (bkn.,
Gregoryen Ermeni Patrikhânesi),
11.

Kürdistan İşçi Partisi (Apocular), 23,
24, 28.
Kürt, 16, 23, 48, 51, 57.
Kürt Türkleri, 16.
Kürtler, 16, 23, 48, 57, 61, 62, 66.

— L —

Lâtinler, 11.
Lausanne Barış Antlaşması, 21, 22.
Laz (bir Türk boyu), 69.

Louvain (Belçika) Katolik Universi-
tesi, 25.
Lusignanlar, 20.
Löbnan, 20, 22, 23.

— M —

Mavera-i Kafkas Komiserliği, 35.
Mavera-i Kafkas Konfederasyonu, 35.
Memorial Konseyi, 26.
Michigan Üniversitesi, 26.
Moğollar, 20.

Musevi, 26.
Museviler, 26.
Müslüman, birçok yerde.
Müslüman Türkler, 7.
Müslümanlar, birçok yerde.

— N —

Nancy Üniversitesi, 2.

NAR, bkn., Yeni Ermeni Direnişi.

— O —

Oğuzlar, 5, 7.

Ortodoks, 2.

Osmanlı, birçok yerde.

Osmanlı Devleti, 1, 13, 16, 20, 25.

Osmanlı Ermenileri, 13.

Osmanlı Hükümeti, 16, 90.

Osmanlı İmparatorluğu, 11, 12, 13,
14, 15, 18, 25, 34, 88, 89.

Osmanlı Komisyonu, 88, 89.

Osmanlı Müslümanları, 55, 61.

Osmanlılar, 5, 26, 57.

Oxford Üniversitesi, 19.

— P —

Peçenek, 6.

PKK, bkn., Kürdistan İşçi Partisi
(Apocular).

Protestan, 14.

Protestanlık, 14.

Proto-Türk, 6.

— R —

Refahiye Rus Mütareke Komisyonu,
45, 50, 51, 56.

Roma İmparatorluğu, 11.

Romalılar, 2, 5, 8, 11.

Rum, 7, 9, 11, 42.

Rumlar, 7, 12, 36, 63.

Rus, birçok yerde.

Ruslar, 19, 35, 43, 51, 57, 64, 65,
66, 69.

Rusya, 1, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 26,
47, 48.

— S —

Sabir Türkleri, 6.

Sabirler, 5.

Sakalar, 5, 6.

Scytsi, bkn., İskit.

Selçuklu, 2.

Selçuklu Türkleri, 2, 8.

Selçuklular, 5, 7, 8.

Sèvres Antlaşması, 21, 24.

Sırplar, 25.

Sovyet hükümeti, 17.

Sovyet Rusya, 21, 24, 28, 39.

Sovyetler Birliği, 5.

Stuttgart Üniversitesi, 9.

Suriye, 20.

Sürmenelliler, 64.

— T —

Taşnak örgütü, 15.
Taşnak Partisi, 24.
Taşnaklar, 21.
Tatar, 64, 87.
Trabzonlular, 64.
Türk, birçok yerde.

Türk Hükümeti, 17, 23, 84.
Türkiye, birçok yerde.
Türkiye Ermenileri, 27.
Türkler, birçok yerde.
Türkmen, 7.

— U —

Urartu, 5.

Urartular, 5.

— Y —

Yahudiler, 26.
Yeni Ermeni Direnişi (NAR), 24.

Yunan (Grek), 6.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

R E S İ M L E R

Institut Kurde de Paris

Institut kurde de Paris

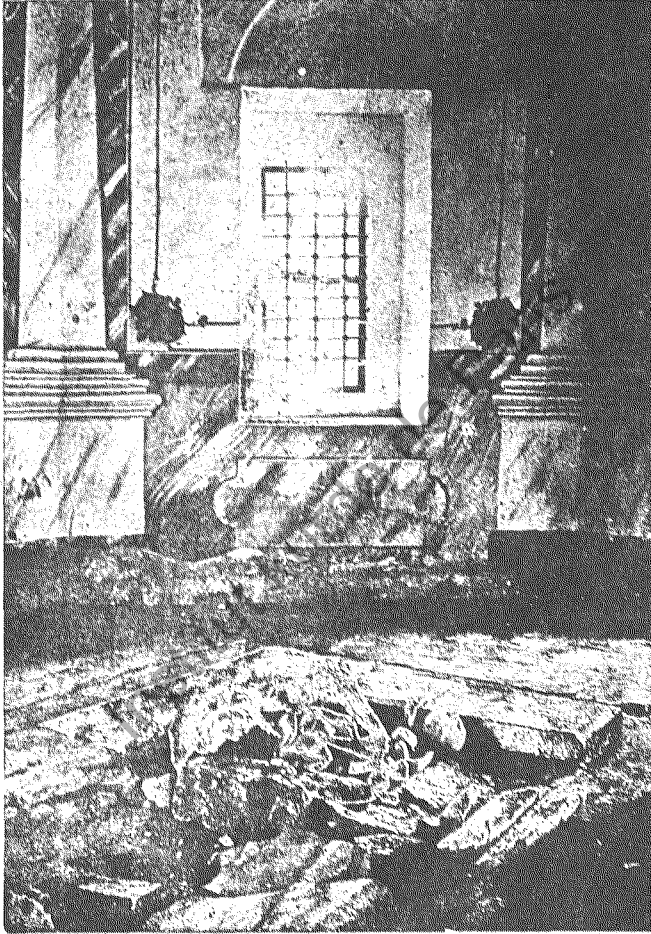
اسلام اھالینک دوچار اولدقلری مظالم
حقنדה وثائقه مستند معلومات

ایکینجی طبعی

شباط ۳۳۵ - ۹۱۹

Sadeleştirerek yayına hazırladığımız kitabın kapağı: "İslâm Ahâlinin Dûçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâika Müstenid Malûmât", İkinci tab'ı, Şubat (1)335—(1)919.

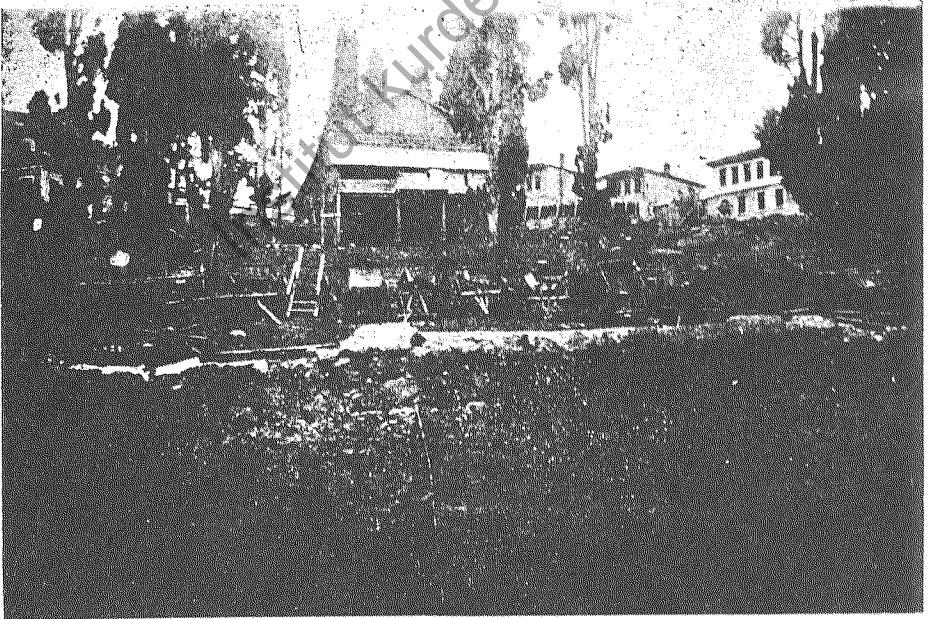
Institut kurde de Paris

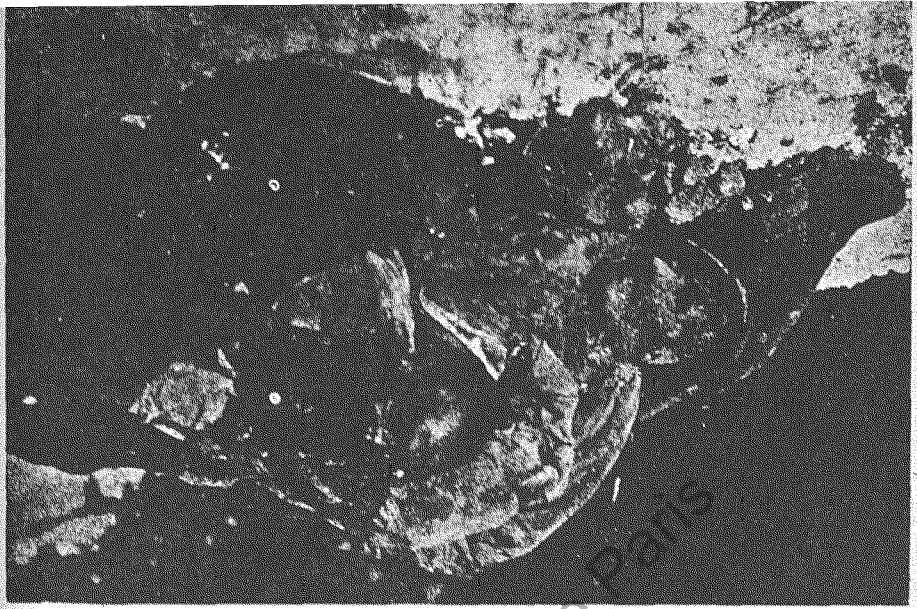
Resim: 1— Trabzon'da Ermeniler tarafından tahrip edilen Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Sultan'ın türbesi.

Resim: 2- Trabzon'da Ermeniler tarafından boğularak öldürülen bir Türk.

Resim: 3- Trabzon Müslüman mezarlığında yapılan tiyatro.

Resim: 4— Erzincan'da Odabaşı Mahallesi'nde Ermeniler tarafından gözlerine süngü sokularak feci şekilde şehit edilen Türkler.

Resim: 5— Ermeniler'in Erzincan kasabasından toplayıp kışlalara götürdükleri ve orada namusuna tecavüz ettikten sonra Harbiye Kışlası önünde şehit ettikleri Pakize Hanım.

Resim: 6- Erzincan'da Odabaşı Mahallesi'nde Kült Türkleri'nden olup birbirlerine bağlanarak Ermeniler Tarafından öldürülen ihtiyar, kadın ve çocuklar.

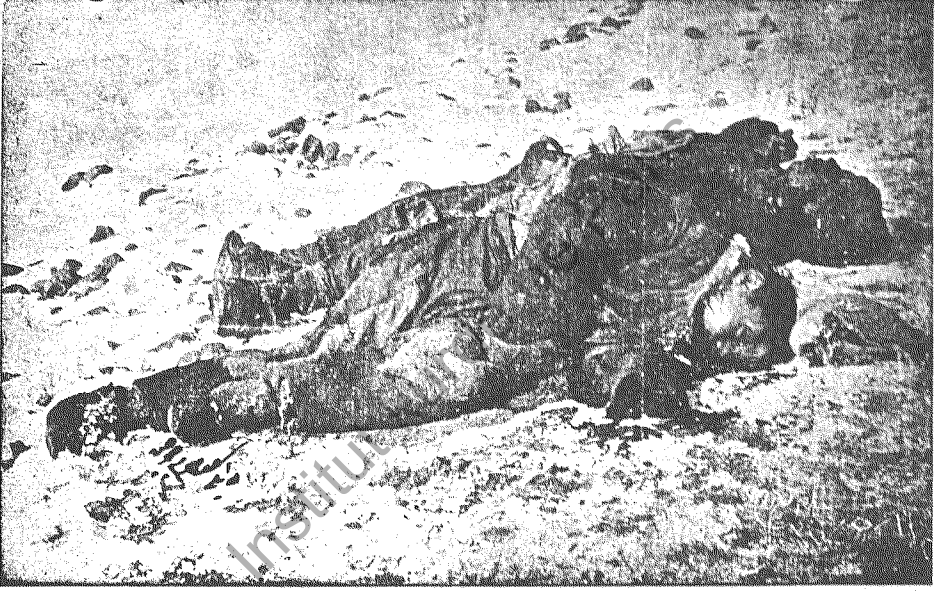
Resim: 7- Erzincan'da Ermeniler tarafından su kuyusuna atılarak şehit edilen ve daha sonra kuyudan çıkarılan 54 yaşındaki Mahmut Ağa.

Resim: 8- Erzincan'da Ermeniler tarafından namuslarına tecavüz edilen kızlar.

Resim: 9- Erzincan'da babaları, anneleri Ermeniler tarafından şehit edilen yetimler, öksüzler.

Resim: 10- Erzincan'da Harbive Kısılası'nda öldürülen Türk çocukları.

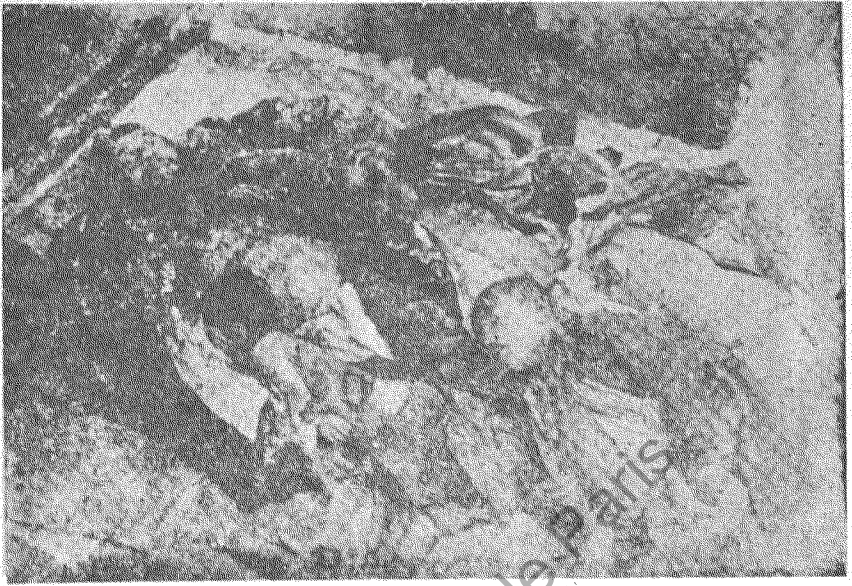
Resim: 11- Erzincan civarında Vagavir köyünde öldürülen çocuk, kadın ve ihtiyarlar.

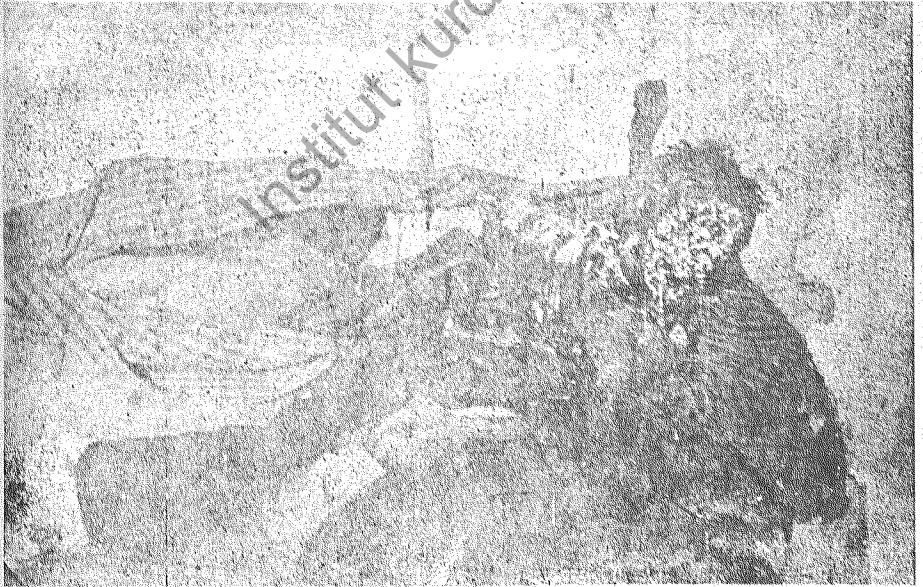
Resim: 12- Erzincan'da Ermeniler tarafından tahrip ve imha edilen evler.

Resim: 13- Erzincan'da Ermeniler tarafından süngülenen ve daha sonra Türkler tarafından hastahânedede tedavi altına alınan çocuklar ve ihtiyar kadınlar.

Resim: 14- Erzincan'da Eğrek (Bugünkü Çillığöl) köyünde şehit edilen sütten kesilmemiş çocuklar ve 80 yaşındaki ihtiyarlar.

Resim: 15- Erzincan'da Ermeniler tarafından namusuna tecavüz edildikten sonra başı parçalanarak öldürülen bir kadın.

Resim: 16- Erzincan'da Odabaşı Mahallesi'nde Ermeniler tarafından vahşice öldürülen Müştâk Efendi ailesi.

Resim: 17- Erzincan'da tahrip edilen mahalleler.

Resim: 18- Erzincan'da evlerde bulunan insan başları.

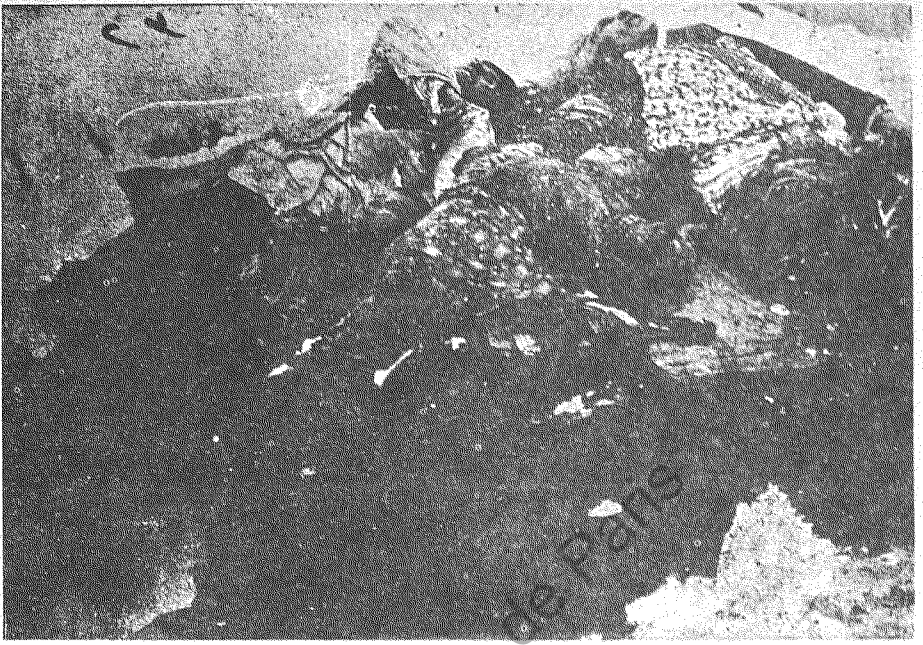
Resim: 19- Erzincan'da tahrip edilen binalar arasında Ermeniler tarafından imha edilen cenaze yığınları.

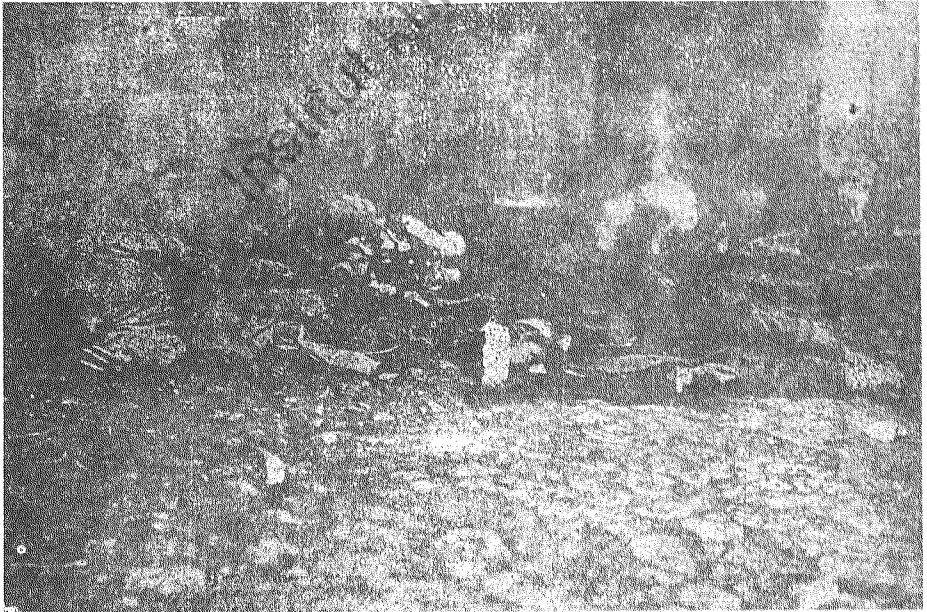
Resim: 20- Bayburt'ta öldürülen çocuklar ve kadınlar.

Resim: 21- Bayburt'ta Solih Hamdi Efendi ticarethânesi ve 48 Müslüman'ın hayatını kurtaran Dağıstanlı kunduracı Abdullah Efendi.

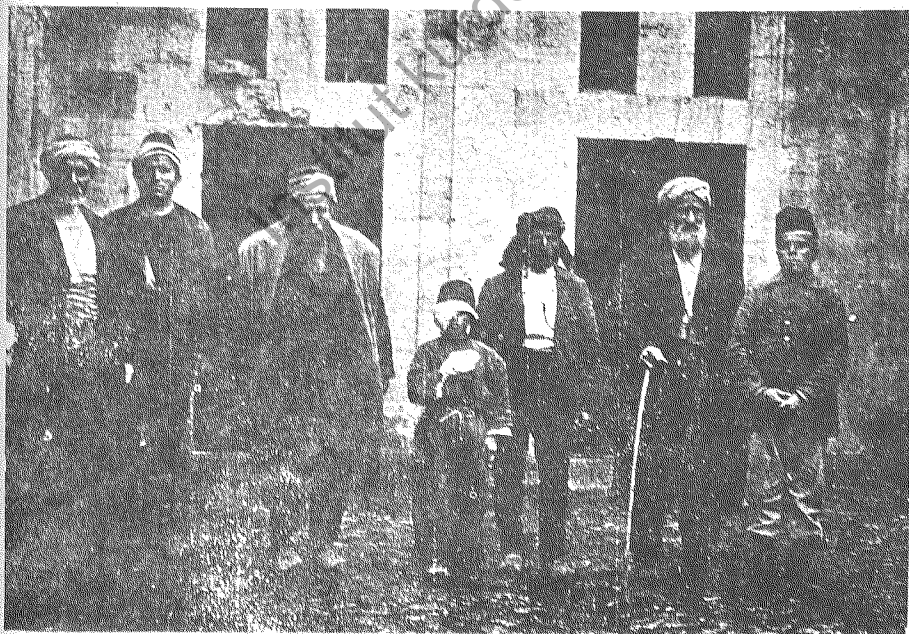
Resim: 22- Bayburt'ta sokaklarda Ermeniler tarafından feci şekilde öldürülen masum Türkler.

Resim: 23- Bayburt'ta Ermeniler tarafından öldürülen çocuklar ve hocalar.

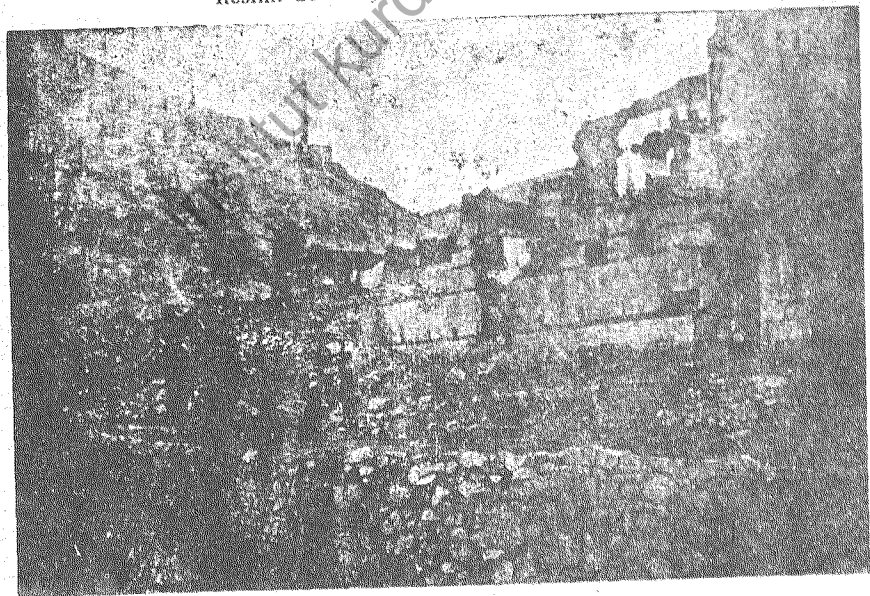
Resim: 24- Bayburt'ta Ermeniler tarafından öldürülen çocuk, kadın ve ihtiyarlar.

Resim: 25- Bayburt'ta Ermeniler'in zulmünden kurtulan yaralı Türkler
(Evlere kapatılıp yakılanlardan).

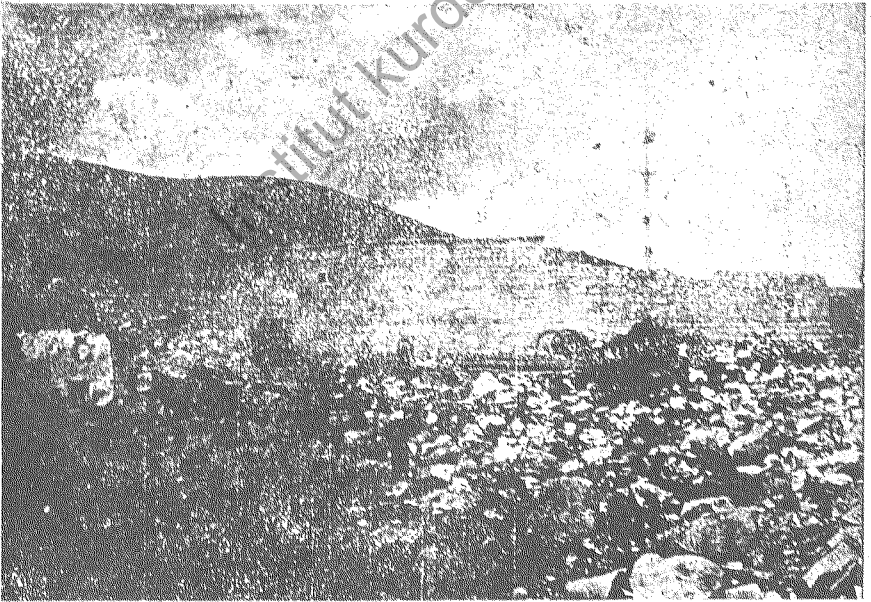
Resim: 26- Bayburt'ta Ermeni Mezarlığı.

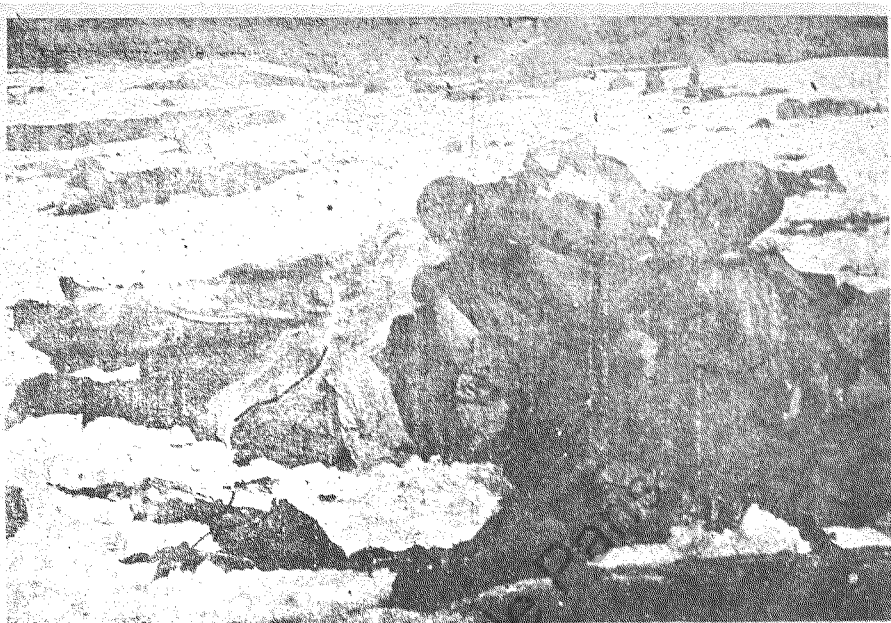
Resim: 27- Bayburt'un doğusunda ve Veysel Efendi Mahallesi'nde Ermeniler tarafından yakılan evler ve söndürülen ocaklar.

Resim: 28- Ermeniler'in Mamahatun (Bugünkü Tercan)'da yaptıkları mezalimden feci bir sahne: Kadın ve çocuk cesetleri.

Resim: 29- Ermeniler tarafından yakılarak kül haline gelen Mamahatun (Tercan)'un genel görünüşü.

Resim: 30- Tazegöl Faciası.

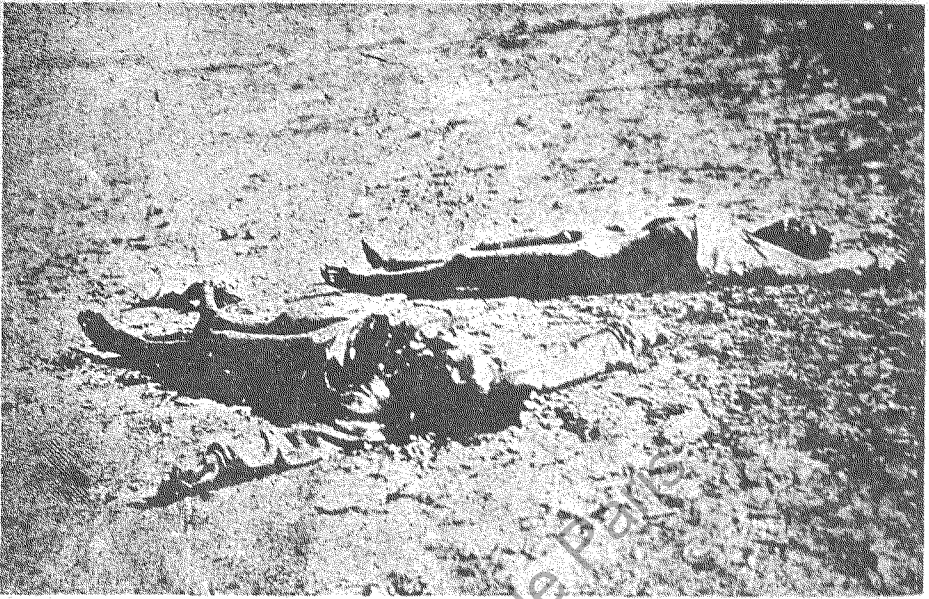
Resim: 31- Öreni'nin iki kilometre doğusunda yol üzerinde Ermeniler tarafından sol gözü süngü ile oyulmuş bir Türk çocuğu.

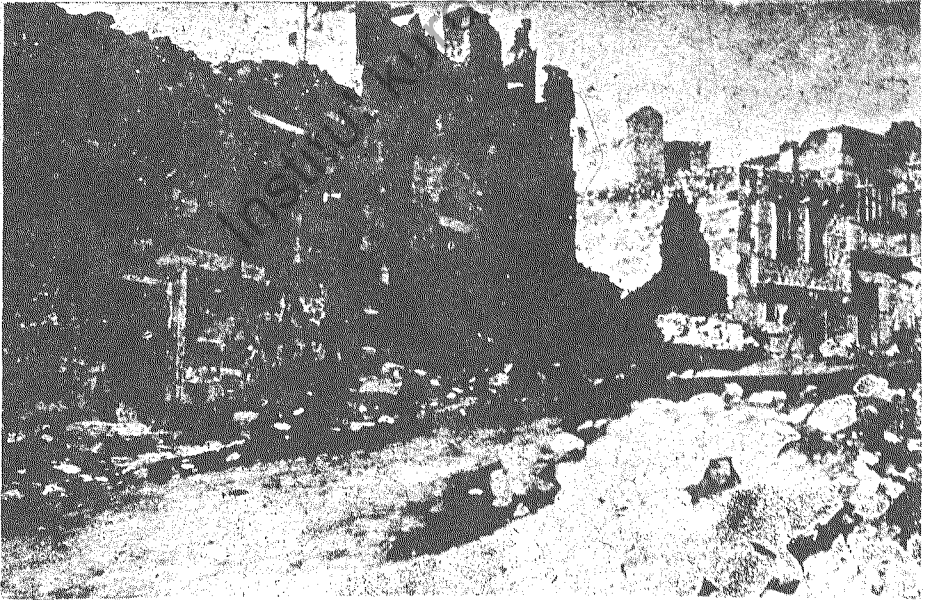
Resim: 32- Cinis Faciası: Kolları ve başları balta ile parçalanmak suretiyle şehit edilen Türkler.

Resim: 33- Bir eve doldurularak Ermeniler tarafından yakılan ve arabalarla nakledilen masum Türkler'in cesetleri.

Resim: 34- Ilıca'da öldürülen masum Türkler.

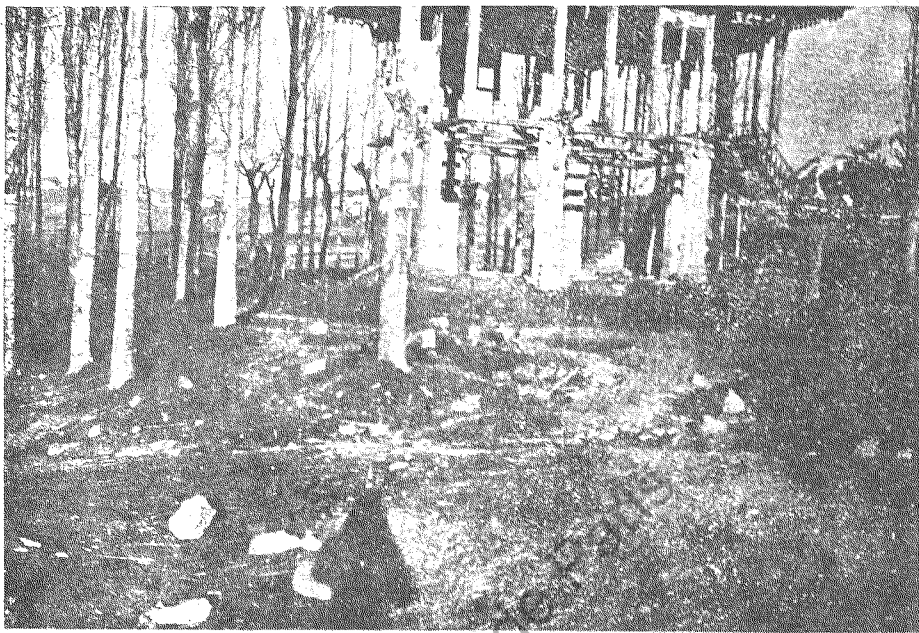
Resim: 35- Erzurumda Müslümanlar'ın içine doldurulup Ermeniler tarafından yakıldıkları konak.

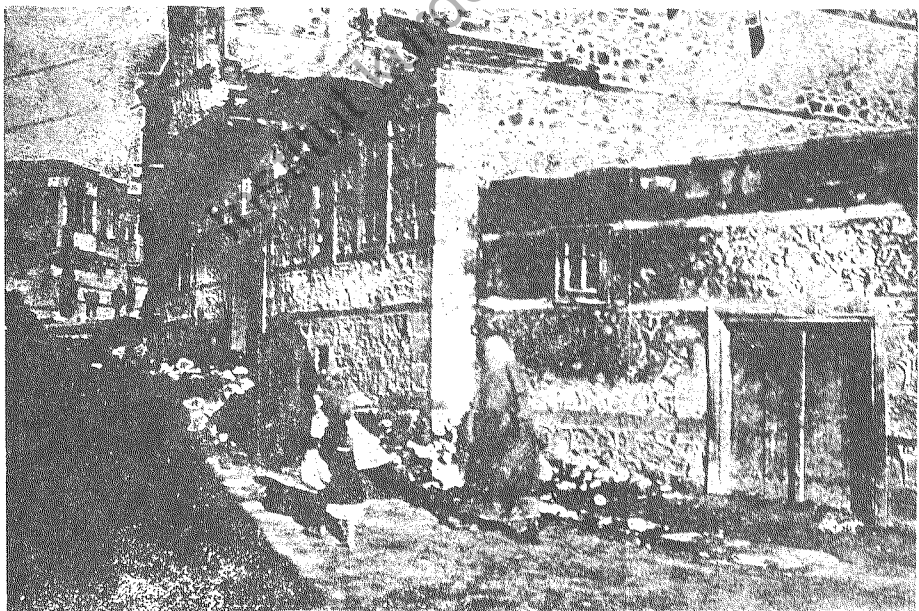
Resim: 36- Erzurum'da Ermeniler'in yaktıkları binalarda Müslüman cesetlerini inceleyen Alman yazarı Dr. Weiss, Avusturyalı yazar Dr. Stein ve Türk tarihçisi Ahmet Refik (Altınay) Bey.

Resim: 37- Erzurum'da Ermeniler tarafından boğazlanmak suretiyle öldürülen Türk çocukları.

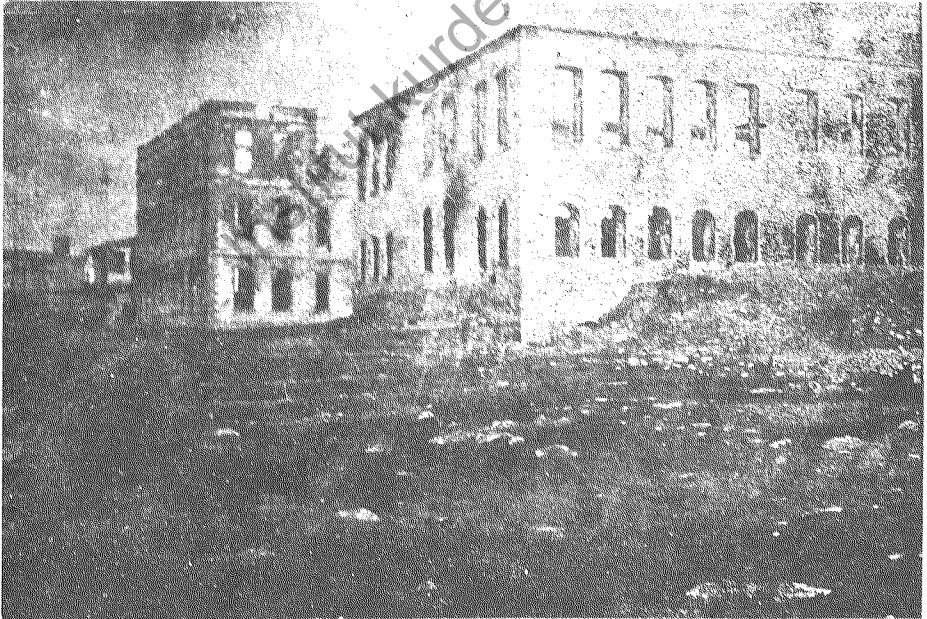
Resim: 38- Erzurum'da Ermeniler'in tahrip ettikleri Saray harâbesi.

Resim: 39- Erzurum'da Ermeniler'in 300 kadar Müslümanı içerisine doldurup yaktıkları Resul Bey'in konağı.

Resim: 40- Anne ve babaları Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman çocukları.

Resim: 41- Erzurum'da Ermeniler tarafından vakılan hükümet binası.

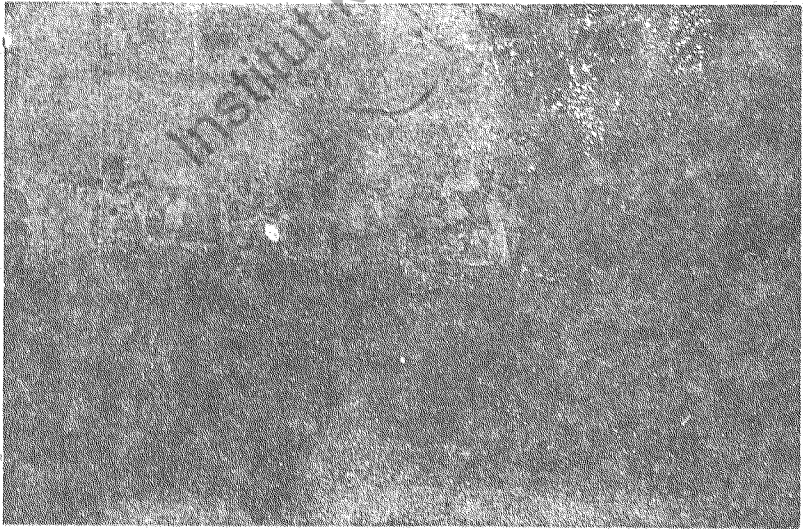
Resim: 42- Erzurum'da Alman yazarı Dr.Weiss ve Avusturyalı yazar Dr.Stein, tarihçi Ahmet Refik (Altınay) Bey ile birlikte Ermeniler tarafından öldürülerek kuyulara doldurulan nusum Türkleri seyredilerken.

Resim: 43- Erzurum'da tahrip edilen mahallelerde Rus esirleri ve kadınları.

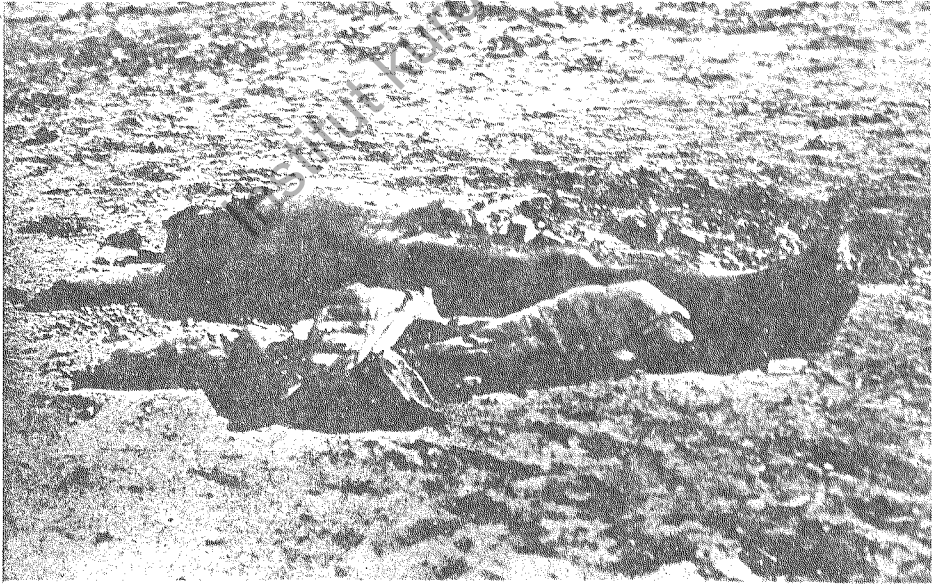
Resim: 44- Erzurum ve civarında Karaköse'ye kadar Ermeniler'in kaçırdıkları ve namuslarına tecavüz ettikleri Müslüman kadın ve kızları.

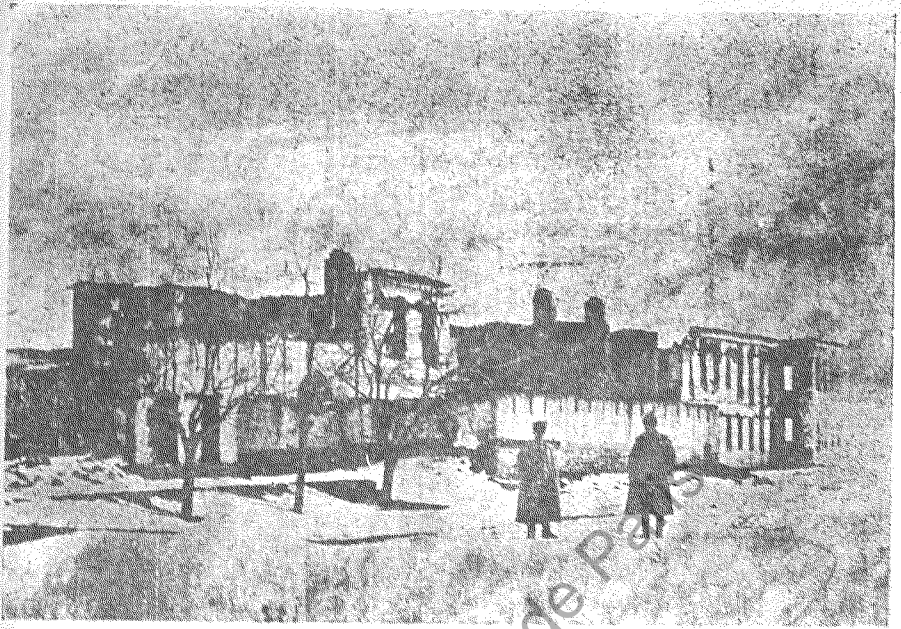
Resim: 45- Erzurum'da Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman cenazelerini defneden sıhhiye grubu.

Resim: 46- Erzurum'da ciğerleri çıkartılmak suretiyle öldürülenlerden bir sahne.

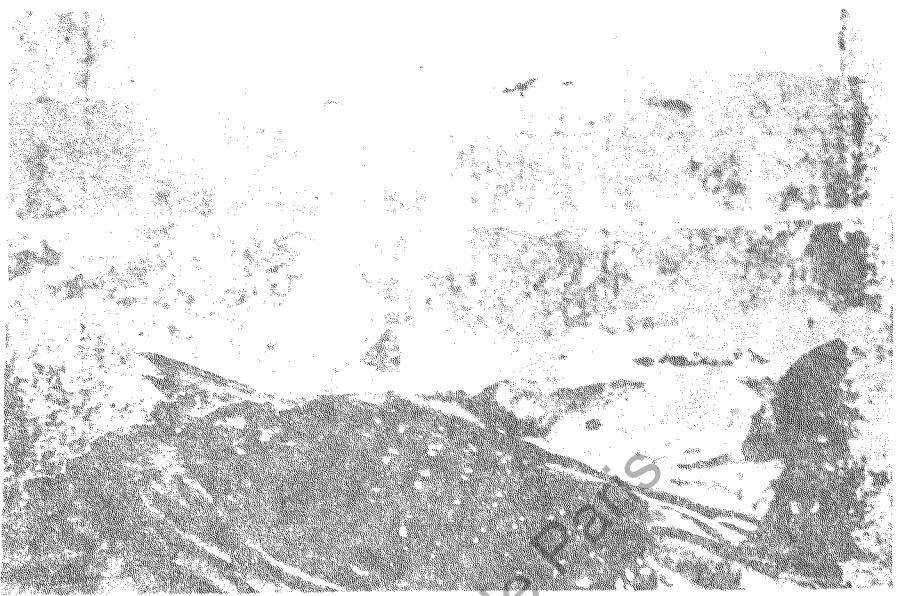
Resim: 47- Erzurum-Ilıca yolu üzerinde Ermeniler tarafından tenasül uzvuna sis batırmak suretiyle öldürülen bir Türk.

Resim: 48- Ermeniler tarafından alevler içinde bırakılan Hasankale.

Resim: 49- Hasankale'de Ermeniler tarafından baltalarla öldürülen Müslümanlar.

Resim: 50- Hasankale'de öldürülen kadın ve çocuklar

Resim: 51- Ermeniler'in Sarıkamış'ta çalıştırılmak bahanesiyle Erzurum'dan toplayıp götördükleri ve Erzurum-Hasankale yolu üzerinde öldürdükleri Müslümanlar.

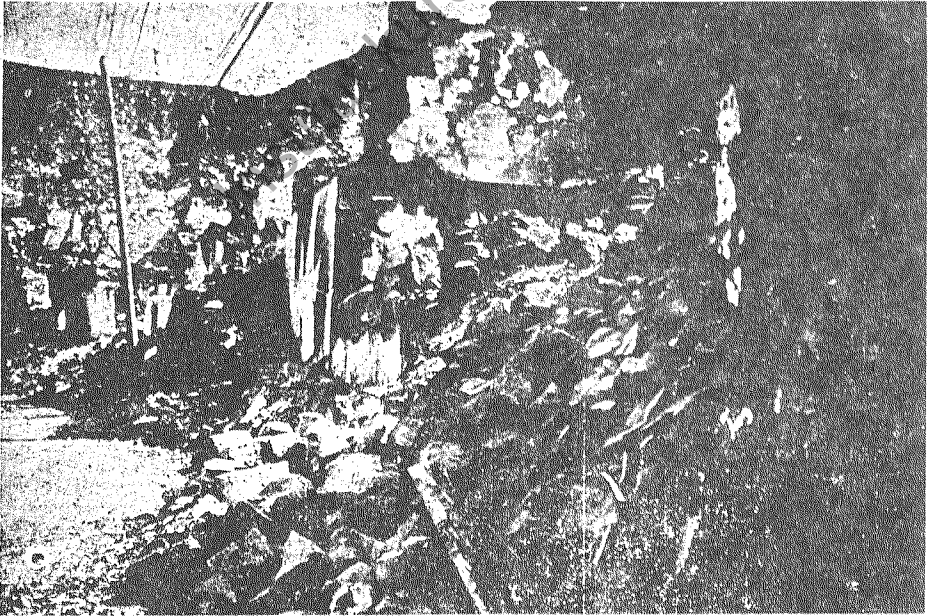
Resim: 52- Kars'ta birbirlerine bağlanarak feci bir surette Ermeniler tarafından öldürülen Türkler.

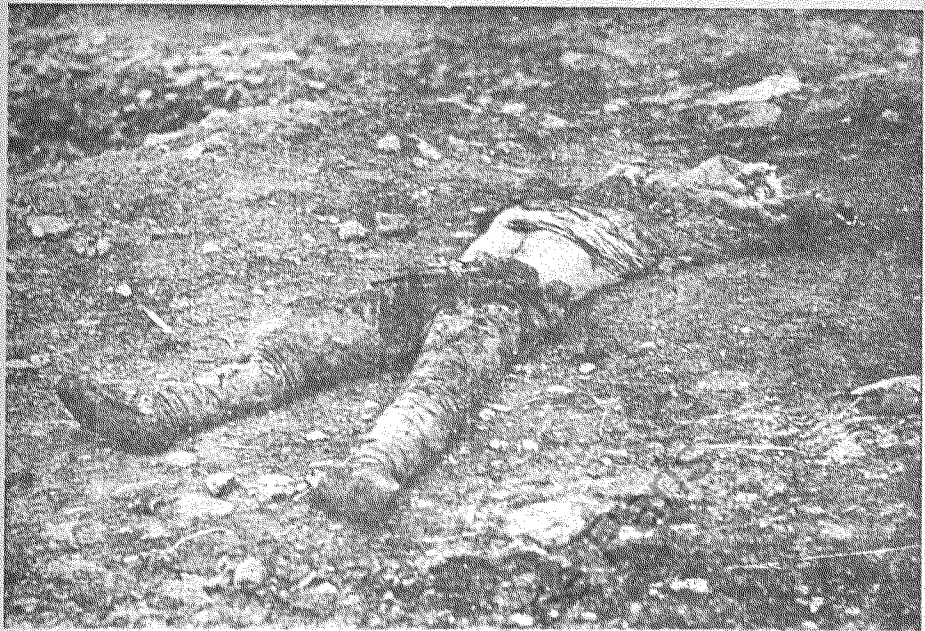
Resim: 53- Kars'ta Ermeniler tarafından öldürülen Müslüman esirleri nakleden Türk sıhhiye birliği.

Resim: 54- Sarıkamış-Kars yolu üzerinde Ermeniler tarafından kafası taşla ezilerek öldürülen bir Türk.

Resim: 55- Ermeniler'in Kars'ta yaktıkları Türk mahalleleri.

Resim: 56- Sarıkamış'ta Ermeniler'in öldürdükleri bir Türk.

Resim: 57- Sarıkamış'ta Ermeniler tarafından gözleri oyularak
feci surette öldürülen bir Türk köylüsü.

Resim: 58- Kars'ta Ermeniler'in yaktıkları cami ve çarşı.

Resim: 59- Kars'ta Ermeniler tarafından öldürülen Türk esirleri.

Resim: 60- Kars'ta 22. Seyyâr Hastahâne'de tedavi gören yaralı bir Türk kadını.

Resim: 61- Kars'ta ayakları başlarına bağlanarak Ermeniler tarafından öldürülen masum Türkler.

Resim: 62- Kars'ta bir eve doldurularak yakılan Müslüman kadınlardan birisi: Yüzü ve vücudu yanmış olduğu halde 22. Seyyâr Hastahâne'de tedavide.

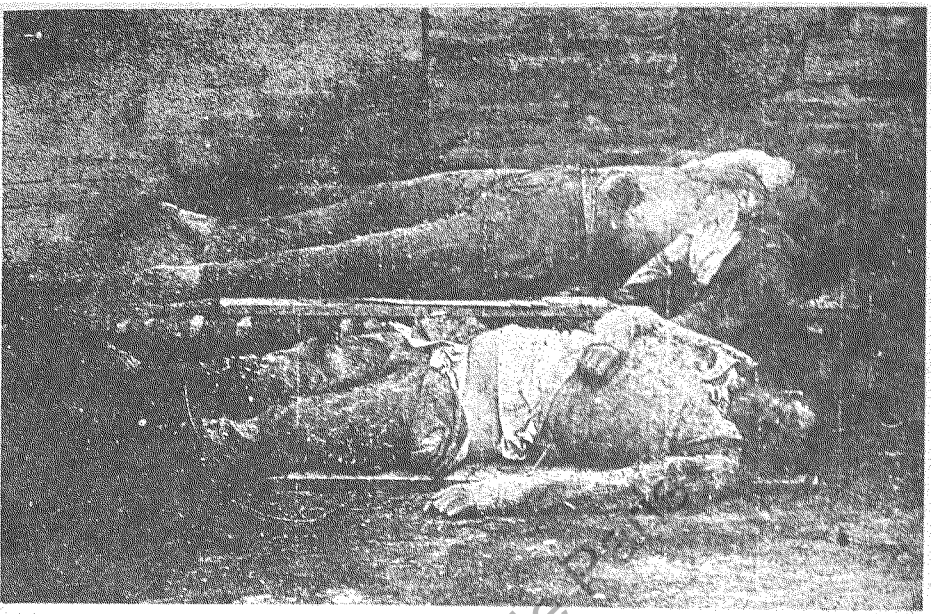
Resim: 63- Kars'ta Ermeniler'in şehit ettikleri Türkler'in sıhhiyeciler tarafından defni.

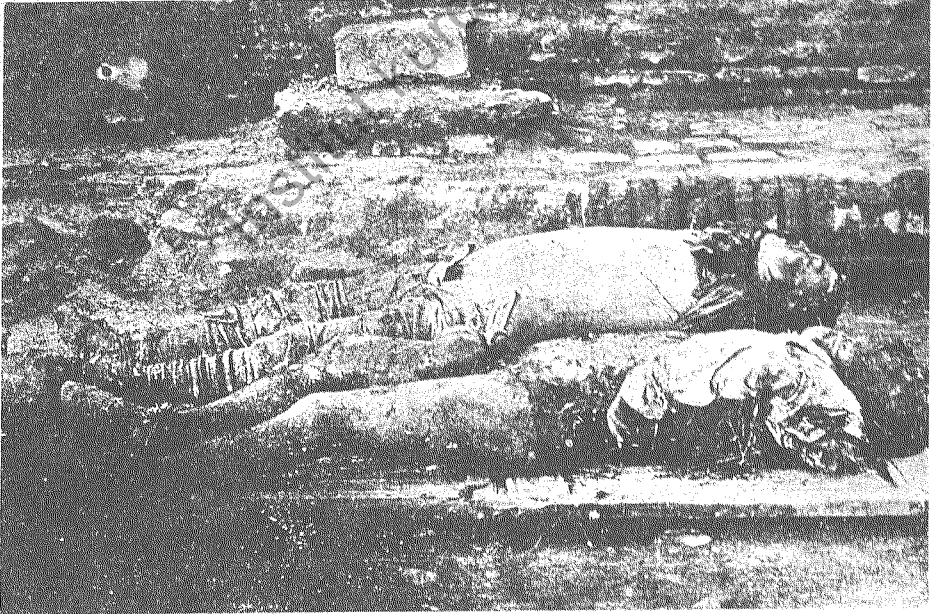
Resim: 64- Ermeniler'in yıktıkları Kars çarşısı.

Resim: 65- Ahılkelek civarında Okam Müslüman köyünde Ermeniler tarafından yapılan mezâlimden: Yüzlerce cesetlik bir sahne.

Resim: 66- Karnında ateş yakılmak, yüzleri soyulmak, burunları kesilmek suretiyle Ermeniler tarafından öldürülen Türkler.

Resim: 67- Ermeniler tarafından burunları kesilmek, bıyıkları yolunmak, karnlarında ateş yakılmak suretiyle öldürülen Türkler.

Resim: 68- Ermeniler tarafından kafaları ve kolları kesilmek suretiyle öldürülen Müslümanlar.

Resim: 69- Karnında ve yüzünde ateş yakılmak suretiyle Ermeniler tarafından şehit edilen masum bir köylü.

Institut kurde de Paris

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

1. İzzettin KERKÜK, Kerkük Üzerine Söylenmiş Şiirler, Ankara 1963, Ayyıldız Matbaası, 80 s., 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
2. Prof. Ahmet ATEŞ, Şehriyar ve Haydar Baba'ya Selam, Ankara 1964, Ankara Üniversitesi Basımevi, 80 s., 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
3. Doç. Dr. Şükrü ELÇİN, Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu), Ankara 1964, Ayyıldız Matbaası, 83 s., 5 TL.
4. Doç. Dr. Muharrem ERGİN, Dede Korkut Kitabı (Metin Sözlük), Ankara 1964, Ankara Üniversitesi Basımevi, 217 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
5. Halil Fikret ALASYA, Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri, Ankara 1964, Ayyıldız Matbaası, 224 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
6. Prof. Dr. Cevat GÜRSOY - Prof. Dr. Halil İNALCIK - Doç. Dr. Ercüment KURAN - Halil Fikret ALASYA, Kıbrıs ve Türkler, Ankara 1964, Ayyıldız Matbaası, 150 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
7. Mustafa Necati SEPETÇİOĞLU, Yaratılış ve Türeyiş - Türk Dastanı, Ankara 1965, Ayyıldız Matbaası, 244 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
8. Yrjö RAEVUORI (Çeviren: Aydın YEĞEN), Sadri Maksudi ve Türk-Fin Münasebetleri. (1. Basılış: Ankara 1965, Ayyıldız Matbaası, 40 s., 1 TL. 2. Basılış: Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, 40 s., 1 TL. 3. Basılış: Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1 TL. (Tükenmiştir.)
9. Prof. Dr. Osman TURAN, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Basımevi, 448 s., 35 TL. (Tükenmiştir.)
10. (Türkçe:) Prof. Dr. Oktay ASLANAPA, Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı, İstanbul 1965, II + 76 s., siyah-beyaz 106 resim, 42 renkli resim, 25 TL. (Tükenmiştir.)
(Almanca:) Prof. Dr. Oktay ASLANAPA, Türkische Fliesen Und Keramik in Anatolien, İstanbul 1965, II + 76 s., siyah-beyaz 106 resim, 42 renkli resim, 25 TL. (Tükenmiştir.)
11. Etem ÜNGER, Türk Marşları, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 336 s., 650 TL. (Ciltli)
12. Etem Ural ARATAN, Kâşgar Ağzından Derlemeler, Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Basımevi, 78 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
13. T.K.A.E. Konferansları I. (1964), Ankara, 1965, Ayyıldız Matbaası, 88 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)

14. (İngilizce:) Emel ESİN, Aspects of Turkish Civilisation in Cyprus, Ankara 1965, Ankara Üniversitesi Basımevi, 81 s., 9 renkli resim, kuşe gömlek, 25 TL. (Tükenmiştir.)
14. A. Battal-TAYMAS. Kazan Türkleri, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş. 240 s., 1 harita 15 TL. (Tükenmiştir.)
16. Hüseyin BAYKARA. Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 200 s., 9 resim 1 Harita, 15 TL. (Tükenmiştir.)
17. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU, Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 208 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
18. Prof. Dr. Ahmet TEMİR, Fr. W. Radloff'un Eserlerinden Seçmeler (Basılmaktadır.)
19. T.K.A.E. Reşit Rahmeti ARAT İçin, Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, II + 12 + 454 s., 30 TL. (Tükenmiştir.)
20. Doç. Dr. Ercüment KURAN, Avrupa'da Osmanlı İkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri, Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 71 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
21. Mehmet ÖNDER, Anadolu Efsaneleri, Ankara 1966, Ankara Üniversitesi Basımevi, 143 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
22. Bilâl ŞİMSİR, Contributions a l'Histoire des populations Turques en Bulgarie, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 86 s., 10 TL.
23. Akdes Nimet KURAT, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 92 s., 8 resim, 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
24. Akdes Nimet KURAT, Çaka Bey, (3. basılış), Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 62 s., 1 harita 2,5 TL. (Tükenmiştir.)
25. T.K.A.E. Türk Dili İçin 1., Ankara 1966 Ayyıldız Matbaası A.Ş. 240 s., 100 TL.
26. Müstecip ÜLKÜSAL, Dobruca ve Türkler, Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 256 s., 1 harita, 15 TL. (Tükenmiştir.)
27. T.K.A.E., Türk Dili İçin II., Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
28. T.K.A.E., Türk Dili İçin III., Ankara 1966, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
29. T.K.A.E., Türk Dili İçin IV., Ankara 1967, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 192 s., 5 TL. (Tükenmiştir.)
30. T.K.A.E., Türk Dili İçin V., Ankara 1967, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 96 s., 100 TL.
31. T.K.A.E., Türk Dili İçin VI., Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 222 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)

32. Dr. Baymirza HAYIT. Die Wirtschaftsprobleme Turkestans. Ein Beitrag zur Wirtschaftskunde Turkestans mit einem Rückblick auf ihre jüngste Vergangenheit, Ankara 1968, Ankara Üniversitesi Basımevi, 232 s., 13 harita 60 TL.
33. El-Câhiz (Çeviren: Ramazan ŞEŞEN). Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, 108 s., 10 TL. (Tükenmiştir.)
34. Bilal N. ŞİMSİR (Hazırlayan). Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques des Balkans, Turkish emigrations from the Balkans, (Belgeler-Documents, I), Ankara 1968, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 820 s., 50 TL. (Tükenmiştir.)
35. Bilâl N. ŞİMSİR (Hazırlayan). Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques des Balkans, Turkish emigrations from the Balkans (Belgeler-Documents, II), Ayyıldız Matbaası A.Ş., CLXXXII + 832 s., 500 TL.
36. Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969). Türk Heyeti Tebliğleri. The First International Congress of Cypriot Studies. Der erste Internationale Kongress der Zypriotischen Studien. Le premier Congrès International des Etudes Cypriotes, Ankara 1971, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XX + 368 s. + Index, 19 pafta, 500 TL.
37. Dr. Baymirza HAYIT. Turkestan Zwischen Russland und China, Amsterdam, Profilo-Verlag 1970. s., 5 harita DM. 97.10 (Tükenmiştir.)
38. İsmet BİNARK-Nejat SEFERCİOĞLU, Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası. Kitap-Makale, Ankara 1971, XXVIII + 200 s., 20 TL. (Tükenmiştir.)
39. Prof. Dr. Lazlo RÂSOYNI, Tarihte Türklük, Ankara 1971, Ayyıldız Matbaası A.Ş., VII + 418 s., 40 TL. (Tükenmiştir.)
40. Fevziye A. TANSEL, Ömer Seyfeddin'in Şiirleri, Ankara 1972, Ankara Üniversitesi Basımevi, 86 s., 20 TL. (Tükenmiştir.)
41. CUMHURİYETİN 50. YILINA ARMAĞAN, Ankara 1973, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 238 s., 400 TL.
42. Dr. Mubahat KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İngiliz Münasebetleri (1580-1838), Ankara 1974, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 150 s., 300 TL.
43. Adile AYDA, Etrüksler Türk mü idi?, Ankara 1974, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 92 s., 1 pafta ve resimli Harita 150 TL. (Tükenmiştir.)
44. Dr. Nasim ZİA, Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçiş ve Ada'da Kurulan İngiliz İdaresi, Ankara 1975, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 195 s., 300 TL.
45. İlmî Heyet, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 1452 s., 1 harita, 280-320-360 TL. (Tükenmiştir.)
46. Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU, Türk Millî Kültürü, Ankara 1976, Ayyıldız Matbaası A.Ş., 413 s., 40 TL. (Tükenmiştir.)

47. Prof. Dr. Reşit Rahmeti ARAT. Kutadgu-Bilig İndeksi, İstanbul 1977. 500 TL.
48. Şükrü ELÇİN. Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu). Ankara, 1977 (İkinci baskı). Ayyıldız Matbaası A.Ş., 111 s., 300 TL.
49. Halil Fikret ALASYA, Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri. Ankara, 1977 (İkinci baskı). Ayyıldız Matbaası A.Ş., 240 s., 200 TL.
50. Prof. Dr. Sırrı ERİNÇ - Prof. Dr. Talip YÜCEL, Ege Denizi-Türkiye İle Komşu Ege Adaları, Ankara 1978 Ayyıldız Matbaası A.Ş., 112 s., 300 TL.
51. XVI. Milletlerarası Altaistler Konferansı-1973-Tebliğler. Ankara 1979 Ayyıldız Matbaası A.Ş., 260 s., 300 TL.
52. M. Şerif FIRAT. Doğu İlleri ve Varto Tarihi. 4. basılış: Ankara 1981 288 s.,
53. Şükrü Mehmet SEKBAN. Kürt Sorunu. 4. basılış: Ankara 1981, 47 s., siyah-be-yaz iki resim, üç renkli harita.
54. Şükrü Kaya SEFEROĞLU, Anadolu'nun İlk Türk Sakinleri: Kürtler. Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XI + 132 s., siyah -beyaz iki resim, üç renkli 150 TL.
55. Ş. Kaya SEFEROĞLU - H. Kemal TÜRKÖZÜ, 101 Soruda Türkler'in Kürt Boyu, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., XIV + 117 s., 200 TL.
56. Nazmi SEVGİN. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri (Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi). Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş. VII + 288 s., 400 TL.
57. Süleyman SABRİ Paşa, Van Tarihi ve Kürtler Hakkında İncelemeler. Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş. XII + 122 s., 200 TL.
58. Kadri Kemal KOP (SEVENGİL), Araştırma ve Düşüncelerim, 2. Baskı, Ankara 1982, Ayyıldız Matbaası A.Ş., X + 70 s., 125 TL.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

TÜRK ERKEMENLERİ

**İdare Heyeti
İSTANBUL**

İstanbul

Say

**Reisicumhur
Atatürke**

Cumhuriyetimizin onbeşinci yıldönümüne münasebetle
onbeş senedeki iradatla milletimiz onbeş yıl önce
ter bağışlayan pek sevgili Atatürkümüz Türkmenlerinin duy-
gularını temsilen daimi sağlık ve ebedi varlık diler ve ken-
disinin kudsî mevcudiyeti önünde eğiliriz .

Türkmenleri İdare Heyeti

**Genel Başkanı
Y. Akgüi**

**Başkanı
Y. Şirinyan**

11719

Institut Kurde de Paris

IKPLIV107061

FIATI: 250 TL.